

(PLECS)

D'HISTÒRIA LOCAL

177

Directors: Ramon Arnabat (URV),
Josep Santemases (CCEPC)
Producció: L'Avenç
Disseny original: Canseixanta
Trià de novetats: Héctor Isidro (IRMU)
Dipòsit legal: B. 47.520-76
ISSN 2339-6997

Plecs d'Història Local és una revista trimestral que publica articles originals de recerca i reflexió sobre història local i comarcal i en divulga la producció editorial i les activitats en l'àmbit territorial de les terres de parla catalana.

CONTINGUTS

EDITORIAL: El primer turisme: ...	1
TEMES 1: Espanya com a destinació ...	2
TEMES 2: El turisme a Catalunya ...	6
TEMES 3: Costa Brava: literatura i ...	10
TEMES 4: De roques, pins i mar ...	14
PATRIMONI: Vers una nova ...	18
RESSENYES	20
TRIA DE NOVETATS	22
TAULELL	24

JOAQUIM M. PUIGVERT SOLÀ. Universitat de Girona;
NARCÍS FIGUERAS CAPDEVILA. Universitat Oberta de Catalunya

EL PRIMER TURISME: ACTUALITAT I ENFOCAMENTS PLURALS

Ni innòcua ni frívola. La història del turisme –avui ho sabem– no és un tema «menor». És bo recordar, però, que no fa tant els practicants d'aquest camp de recerca havien de suportar mirades condescendents de col·legues que no hi veien potencial «seriós» ni «legitimitat intel·lectual». El temps no els ha donat la raó. Des de fa una colla d'anys el turisme, i les transformacions de tot ordre que genera, han entrat de ple en el focus de diverses disciplines i són objecte d'atenció no solament des de la història econòmica, sinó també des de la geografia –en gran part pionera–, l'antropologia del turisme, la història social i cultural o els estudis literaris.

El nostre país, com a receptor de grans quantitats de turistes estrangers, té en el turisme una font d'ingressos molt rellevant. És natural, doncs, que el fenomen hagi estat abordat sobretot des d'una perspectiva econòmica i quantitativa. En els darrers anys, però, no solament el turisme de masses, sinó també les etapes més primerenques del seu desenvolupament, el turisme interior i de les elits, o les primeres versions d'un turisme més ampli i interclassista, també han estat objecte de recerca, així com altres aspectes que hi estan vinculats, com ara la construcció literària del territori, els lligams del primer estiuieg amb la salut, la proliferació dels banys de mar o la creació de destinacions i marques.

Preocupar-se pel turisme des d'una perspectiva històrica no vol dir, tanmateix, no ser plenament conscients de les complexes i variades problemàtiques actuals del fenomen, com ara la precarització que pateixen els treballadors i treballadores del sector (el nou moviment social de les *Kellys* ens ho fa evident), els costos mediambientals i paisatgístics de l'especulació immobiliària (que han generat noves mobilitzacions com *SOS Costa Brava*), o bé l'encariment de l'habitatge i la gentrificació de viles i ciutats amb demanda turística creixent. La lectura

El perfil urbanístic de Benidorm, paradigmàtic del *boom* turístic, ha rebut crítiques des de molts punts de vista, però també té aspectes per valorar que avui dia es posen en relleu (construcció en vertical i menys cost en espai, etc.).

del llibre recent del sociòleg i antropòleg Rodolphe Christin *Manual del antiturismo* (2018) ens posa davant dels ulls aquestes problemàtiques i d'altres (com el turisme sexual, per exemple), totes ben punyents.

Val a dir, doncs, que aquest número de *Plecs* es dedica a una temàtica de rabiosa actualitat, des de disciplines diverses i enfocaments plurals, amb l'objectiu d'oferir una lectura en perspectiva històrica del primer turisme i dels orígens del turisme de masses. ■

temes-1)

CARLOS LARRINAGA. Universidad de Granada. Investigador principal del proyecto *El turismo durante la Guerra civil y el primer franquismo, 1936-1959* (HAR2017-82679-C2-1-P)

ESPANYA COM A DESTINACIÓ TURÍSTICA I ELS ORÍGENS DEL TURISME DE MASSES

Antecedents previs a la Guerra Civil

Espanya esdevingué una potència turística durant el franquisme. En especial, a partir dels anys seixanta. Ara bé, com a mínim des de mitjans del segle XIX ja podem parlar d'activitat turística. Vol dir que hi havia un conjunt d'infraestructures (comunicacions, allotjaments, subministraments, entreteniment, etc.) amb vista a un mercat limitat, però amb influències locals importants. Es tractava, és clar, d'una clientela amb temps lliure i prou recursos econòmics per poder estiuajar. Era clarament un turisme d'elit, centrat inicialment en el termalisme, bé que no únicament, ja que vers la fi de la centúria el turisme de platja guanyà adeptes. Feia temps que els higienistes recomanaven prendre les aigües (minerals o marines) i les minories adinerades es podien permetre llargues estades als diversos balnearis existents, especialment els de la costa cantàbrica i del Pirineu, de climatologia més benigna, amb estius més temperats. Igualment passava pel que feia als banys de

mar i a la valoració de les platges del Cantàbric, sobretot Sant Sebastià i Santander, ciutats a les quals les estades de la família reial atorgaren un to de distinció especial, com Biarritz a França o Brighton al Regne Unit. No oblidem que la presència dels reis implicava alhora la de cortesans, diplomàtics, aristòcrates, grans empresaris, etc. Paral·lelament, persistien també banys més populars, a voltes vinculats a tradicions ben arrelades, tant al litoral mediterrani com en altres indrets de la Península.

Val a dir que aquest turisme d'elit era sobretot un turisme interior i que l'arribada de visitants estrangers va ser molt limitada per motius diversos. Cal recordar, d'antuvi, que Espanya havia restat al marge del Grand Tour, el viatge d'estudis i d'aprenentatge que els joves britànics i del nord d'Europa feien a Itàlia a l'edat moderna. La immensa majoria ni tan sols s'acostaren al Pirineu. Segonament, molts aventurers veien Espanya com un país exòtic, un poc perillós i on, no

Sant Sebastià el primer terç del segle xx. Font: GipuzkoaKultura DMD050208

cal dir-ho, les comunicacions i l'allotjament, o fins i tot la cuina, tenien molt marge de millora. Molts d'aquests comentaris, certament, eren tòpics que de fet no s'adeien amb les diverses realitats del país, però influïren molt en els visitants i turistes posteriors. En tercer lloc, i molt vinculat amb el que acabem de dir, la manca d'informació sobre les bondats del país va fer d'Espanya un estat endarrerit en matèria turística el primer terç del segle XX. Ho van fer palès intel·lectuals de l'època (Amengual, per exemple) o professionals del sector, que atribuïen al desconeixement de la realitat del país per part dels potencials turistes estrangers el poc interès que mostraven per visitar-lo. De fet, des de primeries de segle hom va dur a terme esforços constants per canviar-ne la imatge i per atraure més visitants de fora.

Tot plegat no fou debades i a partir de 1900 es configura un primer sistema turístic amb variants territorials. Durant el primer terç del segle XX es van conformant efectivament unes destinacions i uns productes, un mercat, determinats agents (els turistes mateixos o consumidors, associacions de turisme actiu i turisme receptiu, l'administració i les empreses privades) i una organització turística. Així, per més que Espanya ocupés una posició ressegada en el panorama turístic internacional, sobretot en comparació amb països propers com França o Itàlia, el cert és que fins a la Guerra Civil de 1936 hom havia posat les bases del que considerem el turisme modern, entès com una indústria que calia fomentar. Durant les primeres dècades de segle es configurà, doncs, una indústria dedicada al turisme a partir de negocis com l'hostaleria, la restauració, les agències de viatge, les companyies de transports o algunes empreses urbanitzadores, les quals tingueren un paper important en la creació d'espais o allotjaments turístics.

En aquest període Espanya encara no es pot considerar un país turístic, en el sentit que rebí un gran nombre d'estrangers i la balança turística tingui superàvit. Per contra, cal conceptualitzar-lo com un país turista, ja que genera un flux molt considerable de turistes vers l'estranger i té una balança turística deficitària. Tot i això, a banda d'aquesta qualificació, sí que podem concloure que era un país de turisme, pel fet que el turisme com a pràctica social i activitat econòmica hi va anar adquirint pes de mica en mica. Precisament és els anys vint i trenta quan més grups socials s'incorporen a la pràctica turística. El turisme va deixar de ser una activitat exclusiva d'una minoria adinerada per esdevenir un fenomen cada cop més estès entre les classes mitjanes. Hom pot veure-ho perfectament en l'oferta hotelera, en què el pes dels allotjaments orientats a aquest sector de la població va créixer i contribuï a l'enfortiment del sistema turístic, que els anys trenta ja disposava d'un cert múscul. Tot i que els fluxos encara eren sobretot domèstics, els turistes estrangers representaven probablement entre el 10 % i el 17 % del total. Aquesta fortalesa del sistema va permetre que la

Guerra Civil no aconseguís destruir-lo, tot i l'impacte tan negatiu que hi va tenir. Val a dir que la reconstrucció es va iniciar ja en els mateixos anys de la guerra, si més no a la zona controlada pel bàndol franquista.

El turisme a l'Espanya del primer franquisme

A l'Espanya franquista, ben aviat es començà d'alçar un nou entramat institucional que serví de base per a la construcció del «Nuevo Estado» un cop acabada la guerra. Pel que fa al turisme, una llei del 30 de gener de 1938 creà el Servicio Nacional del Turismo (SNT), dependent del Ministerio del

Propaganda de la Dirección General del Turismo, 1940. Font: 40-28, Col·lecció del Centro de Documentación Turística de España. Instituto de Turismo de España, www.tourspain.es

1
2
6
10
14
18
20
22
24

temes-1)

Interior, Prensa y Propaganda. Val la pena tenir present aquesta denominació. La llei posterior de 29 de desembre de 1938 establí la fusió dels ministeris d'Interior i d'Orden Público en un de nou, el Ministerio de Gobernación, del qual passava a dependre l'SNT. Com a cap d'aquest organisme trobem Luis A. Bolín Bidwell, un periodista i franquista de primera hora que tingué un paper determinant en matèria turística fins a inicis dels cinquanta. Acabat el conflicte, la Ley de la Jefatura del Estado de 8 d'agost de 1939 va assignar a Franco el poder executiu absolut i el consell de ministres esdevingué un òrgan consultiu. Doncs bé, en aquesta disposició legal canvià la denominació de «Servicios Nacionales» per la de «Direcciones Generales», i així l'SNT es transformà en Dirección General del Turismo (DGT), amb Bolín al capdavant i encara dependent de governació. Uns anys més tard, el 19 de juliol de 1951, per decret de la presidència del govern, es creà el Ministerio de Información y Turismo, que va suposar atorgar un relleu i una visibilitat més grans al turisme, sector imprescindible per a l'economia espanyola per la captació de divises que suposava. Inicialment, Bolín continuà encapçalant la DGT però el juny de 1952 el va substituir Mariano Urzáiz.

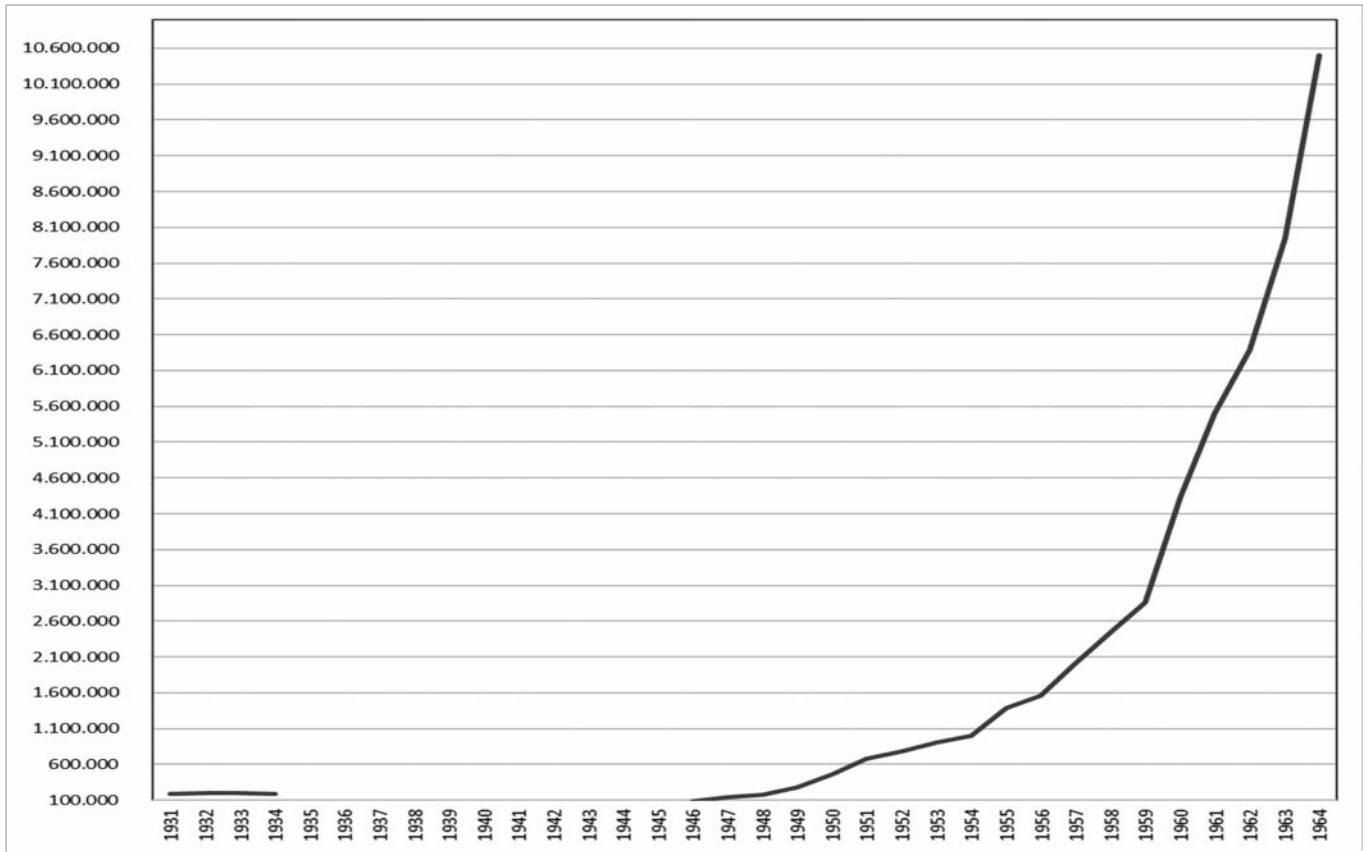
Les institucions hi eren, però faltaven els turistes. Bolín creia que, acabada la guerra, Espanya estaria en disposició de rebre visitants estrangers i de recuperar com a mínim el flux perdut dels anys trenta. L'inici de la Segona Guerra Mundial, però, va desballestar aquells plans. El turisme internacional cap a Espanya pràcticament va desaparèixer. Únicament va persistir una certa activitat turística domèstica, la dels pocs que, en uns anys tan difícils, es podien permetre el luxe de fer vacances a Sant Sebastià (lloc d'estiu de Franco), la Costa Brava, Màlaga o Mallorca. Novament un turisme minoritari, en un país on els subministraments eren escassos, la gasolina restringida i els mitjans de transport molt millorables, i on els controls de moviments representaven un evident obstacle addicional a la lliure circulació de turistes. A més, en acabar la Segona Guerra Mundial, Espanya, pel fet de ser una dictadura, restà al marge dels grans acords internacionals (conferència de San Francisco i creació de l'ONU, per exemple), una situació que no es veié temperada fins a la fi dels anys quaranta amb l'esclat de la guerra freda entre el bloc comunista i el capitalista.

En aquest nou context, i des del punt de vista del producte, Espanya tenia un avantatge climàtic i topogràfic que no va trigar gaire a valorar-se: el sol i les platges càlides del Mediterrani. Val a dir que la *meridionalització* del turisme o la conquesta del Mediterrani no era un fet exclusiu de la segona meitat del segle XX. El procés s'havia produït abans, sobretot després de la Gran Guerra, quan les aigües càlides del sud d'Europa resultaven més aptes per a determinats esports aquàtics i la moda de prendre el sol i bronzear-se va començar de

guanyar auge. Amb tot, el fenomen no es va poder expandir i consolidar fins a la fi de la Segona Guerra Mundial, quan hom va apreciar les costes del Mediterrani i van créixer els fluxos vers aquestes. En va ser clau la millora de la capacitat econòmica de les llars europees i nord-americanes, ara amb prou temps i diners per fer activitat turística. Hi contribuïren també la prosperitat econòmica, l'augment de la renda, la millora dels mitjans de transport (sobretot aeri), la implantació de l'estat del benestar, la generalització de les vacances pagades i la disposició de més temps lliure.

A més, des del punt de vista polític, cal dir que hi hagué, d'entrada, una certa obertura del règim de Franco, que rebaixà les exigències a l'entrada d'estrangers, cosa que facilità l'arribada de turistes internacionals. En segon lloc, Espanya anà abandonant l'aïllament inicial, cosa que encara s'accentuà després de la renovació del govern el 1951. Ja el 1950 l'ONU anul·là les sancions imposades a Espanya el 1946 i va permetre el retorn dels ambaixadors. A més, entre 1949 i 1950 el govern dels Estats Units aprovà les primeres partides d'ajut econòmic a Espanya. El procés culminà amb dos fets d'especial importància: la firma del Concordat amb la Santa Seu el 1953 i els Pactes de Madrid del mateix any amb els Estats Units, pels quals s'instal·laren en territori espanyol quatre bases americanes a canvi d'ajut econòmic i militar. El 1955 Espanya entrà com a membre de ple dret a l'ONU i a partir d'aquell any es va anar integrant en els diversos organismes financers internacionals. Des del punt de vista econòmic, a banda de la propaganda realitzada per la Dirección General del Turismo, la clau de l'augment progressiu de turistes estrangers cal cercar-la en els preus. Les autoritats recorregueren a la contenció d'aquests per guanyar competitivitat davant d'altres països. Sota un règim dictatorial i amb una economia intervinguda, s'imposaren preus molt baixos per fer d'Espanya un mercat barat. Amb sol i platja garantits a les illes Balears, al Mediterrani i al sud peninsular, hom veié en la contenció de preus la millor manera de competir amb altres destinacions que oferien productes similars, com ara Itàlia o la França mediterrània. Així, el 8 d'agost de 1946 el consell de ministres acordà un tipus de canvi preferent per a turistes, de 16,4 pessetes per dòlar, mentre que la cotització oficial de la pesseta en dòlars va ser de 10,95 pessetes per dòlar entre 1941 i 1959. El desembre de 1948 es va fixar un nou tipus de canvi turístic especial de 25 pessetes per dòlar. Tot i això, la devaluació més espectacular va ser la de 1959: 60 pessetes per dòlar, quan el 1957 eren 42. Això va tenir un impacte immediat en l'arribada de turistes i, per tant, en el Producte Interior Brut. En concret, els ingressos per turisme exterior passaren de representar-ne el 0,1 % el 1940 al 3,0 % el 1960. Per consegüent, gràcies a l'augment progressiu de turistes estrangers, a Espanya a partir de 1950 el turisme va esdevenir una de les

Gràfic. Entrada de viatgers (estrangers amb passaport) a Espanya, 1931-1964. Font: Luis FERNÁNDEZ FÚSTER, *Historia general del turismo de masas*. Alianza, Madrid, 1991, p. 600. Elaboració pròpia.

partides principals per compensar els desequilibris de la balança comercial.

Conclusió

En el decurs de poques dècades Espanya va passar a ser una potència turística, ja que els anys cinquanta es va convertir en una de les destinacions més importants de l'Europa mediterrània. En això fou determinant el nou paradigma de sol i

platja, però també els avions de reacció, els vols xàrter i el paper dels operadors turístics internacionals que veieren en les illes Balears i en el litoral mediterrani (sobretot en la Costa Brava i la Costa del Sol) destinacions idònies per als viatgers del centre i del nord d'Europa. Va fer falta, és clar, paral·lelament, una millora econòmica dels mercats emissors, que es va produir a partir dels ajuts del Pla Marshall. Així doncs, fet i fet, fou durant el primer franquisme que Espanya s'incorporà al que hom ha anomenat la «perifèria del plaer». ■

Bibliografia bàsica

- B. CORREYERO, R. CAL, *Turismo: la mayor propaganda de Estado*. Madrid: Vision Net, 2008.
 A. MORENO, *Historia del turismo en España en el siglo xx*. Madrid: Síntesis, 2007.
 S. D. PACK, *La invasion pacífica. Los turistas y la España de Franco*. Madrid: Turner, 2009.

R. VALLEJO, «Turismo y desarrollo en España durante el franquismo, 1939-1975», *Revista de la historia de la economía y de la empresa*, 7, p. 423-452, 2013.

R. VALLEJO; C. LARRINAGA, (dir.), *Los orígenes del turismo moderno en España*, Madrid: Sílex.

Traducció al català de N. Figueras

temes-2)

SAIDA PALOU RUBIO. Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural. Universitat de Girona

EL TURISME A CATALUNYA EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX: EL PAPER DELS SINDICATS D'INICIATIVA

La història del turisme es troba estretament lligada als canvis polítics, econòmics i socioculturals en el marc de les societats industrials i capitalistes de la fi del segle XIX i inici del XX, a l'eclosió dels valors de l'oci i l'emancipació, i al desenvolupament tecnològic i dels mitjans de transport. En les seves diverses manifestacions, el turisme esdevé una pràctica cada cop més reconeguda per diferents capes de la població, que experimenta, com ha descrit Vallejo (2018), un procés de capilaritat social que va de dalt cap a baix, de les elits a les classes populars. Antoni Ferreras (1973), pioner en l'estudi de la història turística de Catalunya, va descriure el turisme del primer terç del segle XX com un turisme de joguina o d'artesanía. La imatge no ens ha de fer oblidar el caràcter innegablement polític i econòmic que es troba a la base d'aquest nou moviment, emmarcat en la conformació de les societats capitalistes i globals.

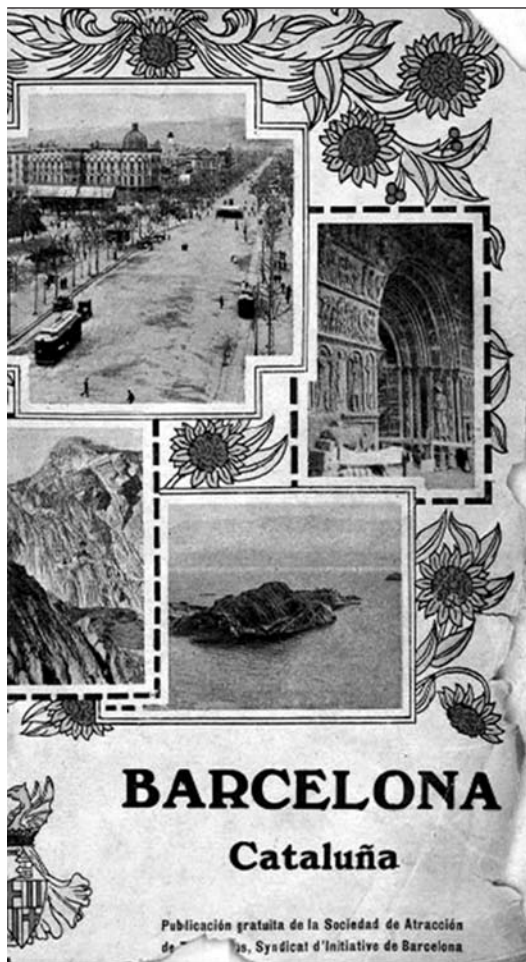
Les ànsies de regeneració de polítics liberals, la força de la nova burgesia progressista i els interessos dels nous empresaris del camp de la importació i l'exportació van fer possibles assajos i fórmules per afrontar els problemes estructurals de la vida política i econòmica espanyola i catalana (González Morales, 2005). Les primeres iniciatives de foment turístic durant la dècada de 1910 es despleguen en el marc d'un regionalisme de caràcter liberal i en un context de recerca de nous mercats per a la indústria i el comerç. No responen a l'afluència de visitants o a una política turística, sinó que són l'estratègia per atreure'ls

(Pack, 2009). Així, el desenvolupament turístic del primer terç del segle XX es deu, sobretot, a l'impuls que hi dona la iniciativa local.

Les aliances entre cambres de comerç, cercles mercantils, industrials i clubs esportius donen lloc a les primeres entitats de foment turístic. La majoria reproduïxen el model francès, de caràcter mixt, amb els anomenats sindicats d'iniciativa, ens locals sense ànim de lucre directament interessats pel progrés econòmic dels seus territoris i pels interessos dels agents que els integren. Els primers en el context espanyol són la Sociedad Propagandística del Clima y Embellecimiento de Málaga (1897), el Sindicato de Iniciativa de San Sebastián (1902), la Sociedad para el Fomento del Turismo de Palma de Mallorca (1906), la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona (1908), la Asociación de Propaganda de Madrid Fomento del Turismo (1910), el Sindicato de Iniciativas de Tarragona (1910) i la Sociedad de Turismo de Cádiz (1910). A Catalunya, les primeres poblacions que en creen són Falset, Sitges, Girona, Tarragona, Barcelona, Olot, Reus, Rubí, la Jonquera, Sant Feliu de Codines, Torelló i Vilanova i la Geltrú.

El seu cicle de vida el condicionà totalment la manca de suport estatal; de fet, els dirigents vivien lamentant l'absència d'un organisme que els donés cobertura, en representés els interessos generals i vetllés pel desenvolupament turístic del territori. La falta d'aglutinació, junt amb la progressiva desaparició dels funda-

Fullet sobre Barcelona i Catalunya editat per la Sociedad de Atracción de Forasteros.

dors, les crisis dels anys trenta i la presència ascendent d'organismes privats de promoció (com les agències de viatges) van fer que moltes iniciatives caiguessin en un període d'hibridació del qual ja no es van recuperar (González Morales, 2005). A principis de la dècada dels trenta, a Espanya pervivien 55 sindicats d'iniciativa sense suport oficial ni afecció pública (Muntanyola, 1932).

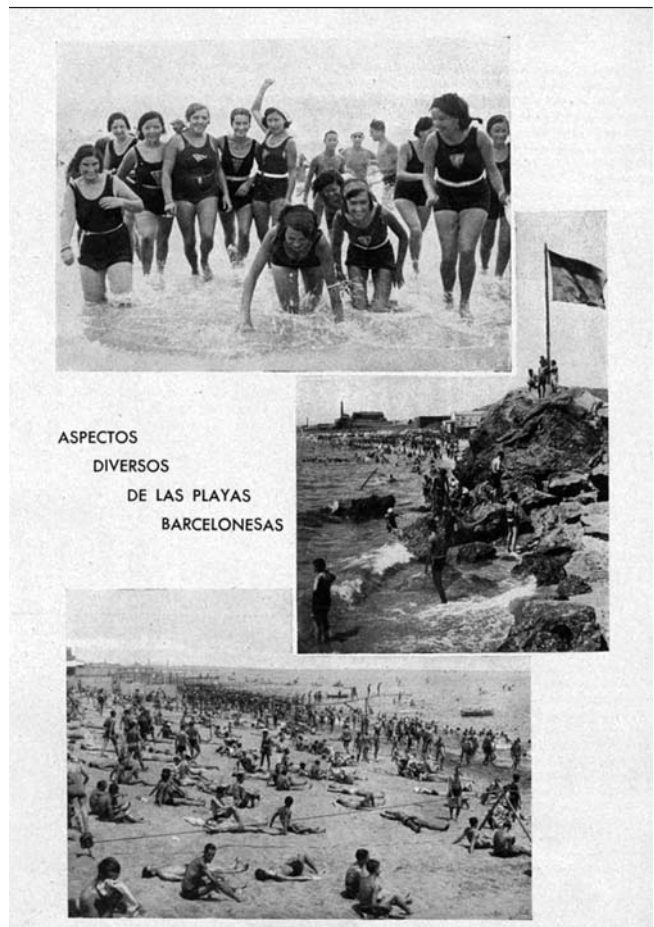
La major part van desenvolupar una tasca ingent de promoció turística, alhora que van contribuir a la divulgació d'un relat positiu associat al turisme. Van ser entitats motrius amb una considerable projecció política. El cas més paradigmàtic va ser el de la Sociedad de Atracción de Forasteros (SAF) de Barcelona, que va actuar entre 1908 i 1936. El seu naixement es deu, bàsicament i en primer lloc, a Lluís Duran i Ventosa (fundador de *La Veu de Catalunya*, conseller de la Mancomunitat, tinent d'alcalde de Barcelona i portaveu de la Comisión de Atracción de Forasteros y Turistas municipal activa entre 1906 i 1909); en segon lloc, a Manuel Ribé (dedicat al comerç entre 1893 i 1909 i cap de la Guàrdia Urbana de Barcelona), i finalment, a Bartomeu Amengual (mallorquí, secretari de la Cambra de Comerç de Barcelona). L'alcalde Domènec Sanllehy figurà com a president fins a la seva mort el 1911.

La SAF es constituí legalment l'1 d'abril de 1908 a l'Ateneu Barceloní i el dia 4 se n'organitzà la Junta Directiva. La seva oficina, al número 30 de la Rambla del Centre, amb mobiliari modernista i funcional, era oberta al públic de 9 a 1 i de 3 a 7. Era el mateix local que anys abans havia ocupat la Sociedad Fomento del Festival Barcelonés, Sociedad Propagandística de Festejos en Barcelona, dedicada a la promoció d'activitats lúdiques i festives amb clara orientació turística.

Durant els primers temps, la SAF només va rebre aportacions municipals i de la Diputació de Barcelona; anys més tard hi contribuïren la Diputació de Girona i els ajuntaments d'Arenys de Mar, Berga, Igualada, Molins de Rei, Sant Feliu de Guíxols i Vic. Una part important dels ingressos provenia dels sectors comercials i industrials interessats en el turisme (Catalana de Gas y Electricidad, Grandes Almacenes El Siglo, Real Automóvil Club de Cataluña, D. Vicente Bosch [Anís del Mono], Viajes Marsans o Banco Comercial de Barcelona). Les publicacions de la SAF incorporaven abundants insercions publicitàries i reportatges de les empreses i prohoms que la subvencionaven, de manera que actuava de plataforma al servei dels interessos dels seus promotors. A les llistes d'associats hi ha personalitats de la política i l'economia barcelonines i catalanes, com Enric Prat de la Riba, Francesc Cambó, Manel Farguell, Ignasi Girona i Josep Vallés, entre altres. Al llarg dels anys, diverses personalitats van formar part de la Junta Directiva, l'estructura que reunia

el veritable nucli dur de l'entitat i tot el pes ideològic del foment turístic. Destaquen els noms de Josep Puig i Cadafalch, Josep Rogent Padrosa, Francesc Puig i Alonso, Frederic Rahola Trèmols, Mariano de Foronda, Eusebi Güell López, Gonçal Arnús, Ignasi Dalmau i Puig de la Bellacasa i Joan Ruiz i Porta, entre altres. Marià Rubió i Bellver, director tècnic de l'Exposició Internacional de Barcelona, en fou president molts anys, i Manuel Folch i Torres secretari general. Una part significativa dels càrrecs els ocuparen persones afiliades o properes a la Lliga Regionalista. La SAF va estar directament interessada en el progrés econòmic dels agents que la subvencionaven i clarament inspirada pels interessos de la Lliga Regionalista, de la qual en va ser un instrument (Blasco, 2005). Va tenir un aire nacionalista i el catalanisme era present en les seves reivindicacions, si bé la majoria de les seves publicacions, tant les de projecció internacional com les més locals, van ser en castellà. Homes

Imatge de les platges de Sant Sebastià a Barcelona, revista *Barcelona Atracción* (agost 1935).

temes-2)

d'un catalanisme ambivalent, conservadors i monàrquics, entre altres, van confluïr en la promoció del turisme i en els valors patriòtics que el justificaven (progrés, civisme, cultura, modernitat, desenvolupament econòmic...).

La SAF exercí el lideratge en la promoció turística i una persistent exigència de suport polític. En una visita a Madrid, Ribé sol·licità obertament al ministre de Foment facilitats i descomptes per als turistes que entraven amb ferrocarril. La resposta va fer evident el desinterès pel tema a les altes esferes: «¡Carga es lo que necesitan los ferrocarriles españoles, y no cuatro turistas!» (Ribé, 1963: 325).

Malgrat la falta de suport públic i polític, els sindicats d'iniciativa sempre van identificar el turisme com un motor de desenvolupament econòmic i territorial. La SAF va associar el foment turístic a un innegable discurs patriòtic i cívic, i prova d'aquest fet és la crida que tot sovint feia als seus mateixos conciudadans a través de les publicacions:

Nos permitimos recomendar a nuestros lectores que durante esta primavera y verano próximo, a medida de sus posibilidades, viajen para levantar este estado de pesimismo que parece que haya invadido el mundo entero. Es necesario un esfuerzo y no olvidar que cada uno puede contribuir a que cambien las circunstancias. Que cada uno haga lo que pueda, y los que puedan mucho, que mediten la responsabilidad que contraen no cooperando a la obra del general resurgimiento. Un viaje, que representa salud y nuevas visiones para el que lo practica, es un reguero de riquezas para los demás. En nuestra misma Cataluña, a poca distancia de Barcelona, hay muchos monumentos y paisajes dignos de admiración. Hagamos todos un esfuerzo y alejaremos para siempre este fantasma de la crisis. Un gasto hecho a tiempo puede representar una solución para el mañana de todos. (*Barcelona Atracción*, 1932)

Fullet de la Costa Brava editat per l'Oficina de Turisme de Catalunya (anys 1930).

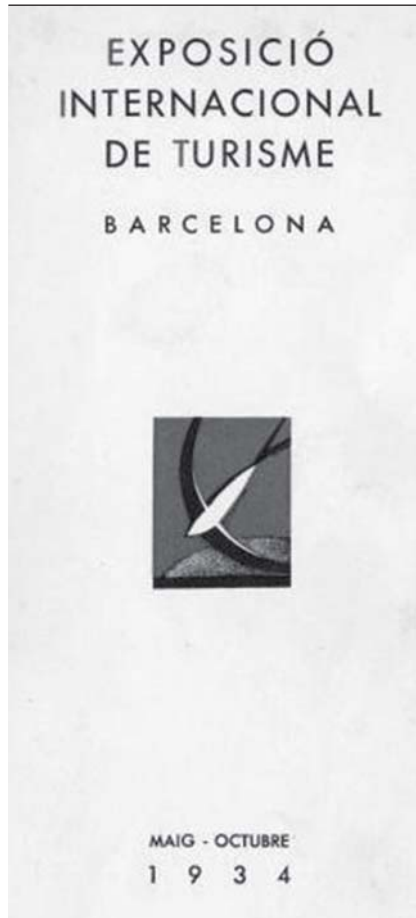
Es deu a la SAF l'organització dels dos primers congressos de turisme de Catalunya; el primer l'any 1919 a Barcelona, i el segon el 1921 a Tarragona. L'objectiu era generar influència i pressió política al govern de l'Estat i motivar la creació de nous sindicats. S'acordà la celebració d'un tercer congrés a Girona l'any 1923, que finalment no es va fer. L'any 1923, però, la SAF va organitzar a Barcelona la Conferència Nacional de Turisme, en què representants de diverses poblacions turístiques de l'Estat, empreses i institucions elaboraren un projecte de llei per crear un organisme gestor del turisme. Si bé la proposta no va reeixir aleshores, la creació el 1928 del Patronato Nacional de Turismo (PNT) es pot considerar resultat d'aquella trobada. L'organisme, en mans de Primo de Rivera, s'associaria a un projecte de regeneració nacional basat en la modernitat i alhora en l'essencialisme hispànic, el nacionalisme, el colonialisme africanista, l'hispanoamericanisme i fins i tot el nacionalcatolicisme (Moreno i Villaverde, 2019).

A Catalunya, el desenvolupament del turisme la primera meitat dels trenta seguí un altre model. La Generalitat creà els seus propis organismes, entre els quals destaca el Patronat de Turisme de Catalunya l'any 1933, i arribà a plantejar l'organització d'una exposició internacional sobre turisme a la ciutat de Barcelona el 1934. Els sindicats d'iniciativa continuaven fent una significativa funció d'articulació dels agents del territori i atracció de visitants. Els anys 1934, 1935 i 1936 es van celebrar tres assemblees que van reunir representants dels sindicats turístics catalans. La primera va tenir lloc a Barcelona el juny de 1934, al Palau de la Generalitat, i va comptar amb la presència de l'alcalde de Barcelona Carles Pi i Sunyer i del president de la Generalitat Lluís Companys. La presidí Manuel Ribé, llavors secretari de la SAF i president de la Federació Catalano-Balear de Turisme. Entre les conclusions que hom elevà a la Generalitat, se sol·licità declarar oficials els sindicats d'iniciativa sota el patronatge de la Generalitat,

habilitar l'aeroport perquè Barcelona tingués comunicació aèria internacional, publicar una guia de museus, elaborar un calendari de festes (actes artístics, populars i esportius), editar fullets de diversos indrets, conservar els boscos, crear parcs nacionals de Catalunya, millorar les carreteres i facilitar el pas a la frontera. També s'acordà fer veure la importància de crear comissions de promoció turística als ajuntaments que no tenien sindicat d'iniciativa, així com procurar que els diversos sindicats col·laboressin en l'edició d'una guia sumària de museus i d'història de Catalunya.

La segona assemblea va tenir lloc el juny de 1935 a Tarragona. S'hi van discutir idees i propostes per a l'organització d'una Exposició Nacional de Turisme i Art Popular que s'hi volia celebrar l'any 1936. Altres acords tenien a veure amb la demanda a la Generalitat que obligués els municipis turístics a dedicar partides pressupostàries (d'entre l'1 % i el 3%) a la creació de sindicats d'iniciativa, o la voluntat d'instar la Generalitat i el Patronat de Turisme a construir dos paradors (un a la collada de Toses i l'altre al port de la Bonaigua) i editar un fullet integral de Catalunya. També es va concloure que calia seguir reclamant la millora de la xarxa de comunicacions. Alhora, es va fer constar la preocupació per l'accelerat ritme de construcció a les zones litorals i el consegüent deteriorament dels seus espais naturals.

Llibret de l'Exposició Internacional de Turisme de Barcelona prevista per a 1934.

La preocupació per la conservació del paisatge també estigué present en la Conferència Pro Costa Brava que se celebrà el 10 d'agost de 1935 al Teatre Municipal de Girona, en la qual es va posar de manifest una clara preocupació pels espais naturals del litoral gironí. L'any 1935 es va constituir el Patronat de la Costa Brava, que entre altres compromisos assumiria la responsabilitat d'evitar que el dret de la propietat privada arribés a anul·lar el gaudi públic i contribuís a la destrucció del medi natural (Blasco, 2005).

La tercera assemblea se celebrà a Sitges poc temps abans de l'esclat de la guerra. En aquesta ocasió es va acordar que els diversos sindicats i juntes que integraven la Federació de Sindicats Turístics de Catalunya promoguessin seccions de turisme a la premsa catalana; també es va decidir que la Junta de la Federació de Sindicats, amb la cooperació activa dels sindicats locals i l'ajut del Patronat de Turisme, emprendre les gestions necessàries per instar els poders públics, autoritats locals o empreses particulars a fer efectives algunes aspiracions concretes, com per exemple la declaració d'oficialitat dels sindicats de turisme per part de la Generalitat.

Una ordre de 21 de novembre de 1935 declarava les entitats de foment turístic com a «associacions d'utilitat pública». Massa tard pel poc futur que els quedava. ■

Bibliografia

- A. BLASCO, *Barcelona Atracción (1910-1936): una revista de la Sociedad de Atracción de Forasteros*. Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, 2005.
- A. FARRERAS, *El Turisme a Catalunya: del 1931 al 1936*. Barcelona: Pòrtic, 1973.
- J. C. GONZÁLEZ MORALES «La comisión nacional de turismo y las primeras iniciativas para el fomento del turismo: la industria de los forasteros (1905-1911)», *Estudios Turísticos*, 163-164: 17-30, 2005.
- A. MORENO I J. VILLAVERDE, «De un sol a otro: turismo e imagen exterior española (1914-1984)», *Ayer*, 114, 95-121, 2019.

A. MUNTANYOLA, *Organització turística de Catalunya*. Barcelona: Turisme de Barcelona, 1932. Facsímil de l'edició: Barcelona: Arts Gràfiques L'Estampa, 2004.

S. D. PACK, *La invasión pacífica. Los turistas y la España de Franco*. Madrid: Turner Noema, 2009.

M. RIBÉ, *Memorias de un funcionario*. Barcelona: Marte, 1963.

R. VALLEJO, «La formación de un sistema turístico nacional con diferentes desarrollos regionales entre 1900 y 1939», en R. VALLEJO, C. LARRINAGA (dirs.), *Los orígenes del turismo moderno en España. El nacimiento de un país turístico 1900-1939*. Madrid: Sílex Universidad, 67-170, 2018.

temes-3)

NARCÍS FIGUERAS CAPDEVILA. Univeristat Oberta de Catalunya

COSTA BRAVA: LITERATURA I PERIODISME EN L'ORIGEN D'UNA MARCA

El juny de 1930 el setmanari *Imatges* publicà un reportatge gràfic amb text de Josep M. de Sagarra, titulat «La Costa Brava», on trobem aquesta afirmació:

Tothom està d'acord en què se n'ha de dir Costa Brava [...] Això es deu a l'excursionisme, a la literatura, a les màquines de retratar, als compositors locals, etc. És a dir, la visió sentimental que els catalans tenim de la Costa Brava és un producte de la civilització.

Aquests mots podem dir que clouen el procés de creació d'una nova denominació per a la costa gironina. I evidencien la naturalesa discursiva («producte de la civilització») de la «construcció» d'aquest litoral com a residència d'estiu, lloc de repòs i de creació.

Atorgar nom a un espai –modificant-ne la toponímia– és una operació d'una gran potència simbòlica. Periodisme i literatura hi contribueixen i revelen els vincles entre els intel·lectuals i els agents econòmics i polítics. En el cas de França, entre 1890 i 1910 es produí el bateig de diversos trams de costa atlàntica (Cote d'Argent, Côte d'Émeraude) a imitació

de la mediterrània i ja cèlebre Côte d'Azur. Són autèntiques operacions promocionals apuntalades per un aparell discursiu que les defineix i configura a través de textos periodístics i literaris.

La Costa Brava no serà diferent. Se sol fixar el 1908 com l'any en què s'utilitza per primer cop aquest nom amb intenció promocional. És l'inici simbòlic d'un procés de foment de l'estiueig costaner, el turisme incipient de les elits. De fet, havia tingut una preparació des de la fi del segle XIX, continua operatiu (per exemple, el 1912-13 té lloc el bateig de la Costa Vermella al Rosselló, continuació natural del litoral empordanès) i culmina els anys trenta amb un turisme més general i interclassista.

En aquesta operació intervenen de bona hora escriptors i periodistes que promouen l'atracció de forasters. El poeta i periodista gironí Ferran Agulló Vidal (1863-1933) ha estat sempre considerat el «baptista» de la nova marca.

La freqüentació de les platges...

... ja era una realitat a mitjan segle XIX. El model anglès de banys de mar (amb presència de la reialesa) va promoure les platges fredes del nord de la península Ibèrica (Sant Sebastià sobretot). Però el mateix passava al Mediterrani més càlid. El 1865 hom esmenta, entre altres de catalanes, valencianes i andaluses, com a poblacions més freqüentades les gironines Blanes, Sant Feliu de Guíxols, Palamós, Pals, Roses i Cadaqués. El 1865 es parla de Palamós, Blanes, Lloret i Sant Feliu de Guíxols. Mentrestant l'arribada del ferrocarril a Blanes l'havia convertida en cap de pont per a l'accés des de Barcelona.

A les primeries de segle XX algunes famílies s'havien fet construir cases d'estiueig a la costa empordanesa i selvatana i hi havien invitat alguns intel·lectuals (Eugeni d'Ors visità Cadaqués convidat pels Pichot el 1904). D'altres hi anaven a passar dies (Maragall anà a Sant Feliu el 1904 i féu una memorable excursió a Tossa per Sant Grau, que publicà a la premsa el 1905) o bé hi tenien casa pròpia (Ruyra passà temporades a la seva vila nadiua de Blanes i publicà el 1903 *Marines i boscatges*).

Com ha establert Mercè Tatjer, entre 1872 i 1911 s'intensifica la pràctica dels banys de mar i es creen establiments tant

Portada de *Garba*, del 20 de gener de 1906, amb una imatge de Llaverias sobre Begur.

a Barcelona com al llarg de les costes de Llevant o de Ponent. I en el període 1913-1939, quan es popularitzaren l'oci i l'esport marítim, sorgeixen ciutats jardí i complexos de banys i oci, operacions urbanístiques al llarg de la costa, acompanyant les necessitats del turisme que atreïa Barcelona com a gran nucli urbà europeu i l'accés a dies de vacances de capes cada cop més àmplies de la societat (professionals, empleats de l'administració...) i a la llarga el conjunt dels assalariats.

El que podem anomenar «operació Costa Brava» se situa en aquest context. Ferran Agulló hi pren part des del primer moment des de la premsa, encara que no és l'únic. Ell veurà només iniciar-se la plenitud del primer turisme ampli i diversificat a la zona, a la meitat dels anys trenta (morirà el 1933 i es convertirà en l'etern precursor). De la idealització de la costa, en foren potents impulsors inicials els excursionistes, també amants dels atractius costaners, les ermites o els aplecs. El mar, d'altra banda, era omnipresent en la poesia jocfloral, de tipus patriòtic o líric. I el mateix es pot dir dels artistes (Meifrèn, Gimeno, Roig i Soler...). El vilanoví Joan Llaverias s'instal·là a Lloret i fou un dels divulgadors de la Costa Brava a través de l'aquarel·la. Les imatges marines viuen un auge i les revistes il·lustrades s'omplen de roques i onatge.

Ferran Agulló, poeta i periodista

En el cas d'Agulló, a més de la seva trajectòria com a periodista, la més recordada, cal tenir en compte la seva poesia. Fill de Sant Feliu de Guíxols i estiujant a Blanes, advocat, periodista i «home de fer feines» al servei del catalanisme conservador de la Lliga, fou un poeta floralista molt actiu de ben jove. La seva obra poètica primerenca s'aplega en *Llibre de versos* (1905) que, segons Agulló mateix, és un final d'etapa. S'havia iniciat precisament a través de les impressions de mar, gènere estereotipat en la poesia floralista (les *marines* o *levantines*). En el seu cas, però, pel coneixement directe que tenia del món costaner, els poemes mariners —pràcticament la meitat de la seva obra poètica— van ser ben valorats per la crítica.

A inicis del segle XX, sense deixar del tot la poesia, es dedicà de manera extensa i continuada al periodisme, sempre vinculat a cercles de sociabilitat econòmica i política. Entre 1901 i 1933 (32 anys!) publicà un article diari a la secció «Al dia» de *La Veu de Catalunya*, sota la signatura de *Pol*, i era autor habitual a la secció «Efemèrides catalanes». També el trobem en la *Il·lustració Llevantina*, dirigida pel blanenc Josep Alemany i Borràs, com a responsable de la secció «Crònica de Catalunya». Els seus articles diaris són sobretot polítics, però una part també els dedicà a temes més amplis i, en concret, a les

necessitats de la costa (ports i dàrsenes, tramvies per enllaçar amb la línia fèrria principal, promoció econòmica).

També té obra en castellà. A *Nuevo Mundo*, de Madrid, hi envià entre 1907 i 1912 dos centenars d'articles amb el pseudònim *Roger* sobre Catalunya, el moviment catalanista, la

Ferran Agulló, jove, i ja Mestre en Gai Saber (*La Il·lustració Catalana*, 31 de maig de 1893).

cultura, l'art, la literatura, els jocs florals, l'estiueig barceloní a la ciutat i fora de la ciutat, el Pirineu, els refugis de muntanya... Una quarta part aproximadament versen sobre la bellesa de la costa i d'algunes poblacions que coneix bé, i sobre la necessitat de promoure'n la visita, de fer-hi ports, carreteres i altres serveis. Hi descobreix Tossa i parla de la «Catalunya grega» —designació suggerida per Pella i Forgas basada en l'entusiasme despertat per Empúries, que no va fer prou fortuna i va ser substituïda per «Costa Brava»—, i també presenta Barcelona com a nucli turístic que necessita oferir, a més del seu propi atractiu com a ciutat, altres visites i excursions a la resta de Catalunya. I és en aquests articles que lliga l'ascens del catalanisme polític i d'una enyorada autonomia a l'eclosió com a font de riquesa de l'atracció de forasters. Hom percebia que l'Estat no feia el que li tocava i per això, el 1903 i 1906, aparegueren entitats privades de promoció a Sant Sebastià, a Palma de Mallorca i també a València, bé que amb poc resultat.

temes-3)

Les campanyes periodístiques. Marines (1917)

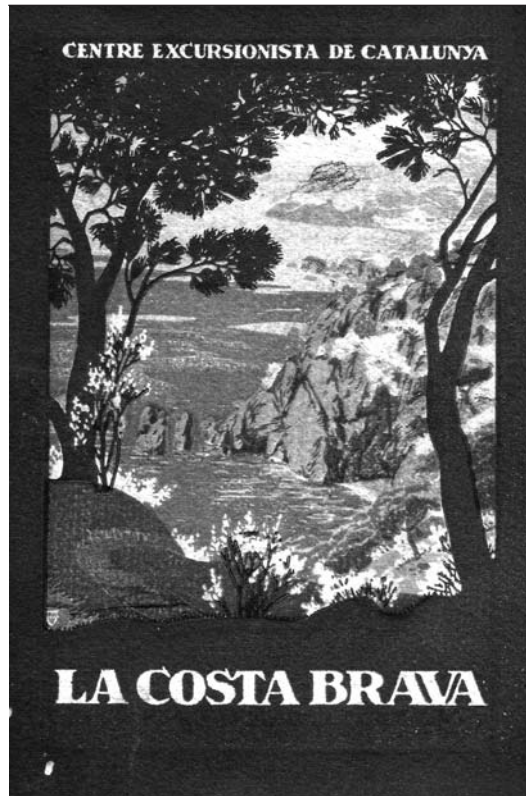
El conjunt d'articles d'Agulló i d'altres actors dedicats a aquesta temàtica (promoció de viatges per la costa, millores, comunicacions...) conformen una campanya. Agulló continuarà amb el reclam de Barcelona com a estació d'hivern i de les poblacions costaneres i de l'estiu en general. És ara que es funda la Sociedad de Atracción de Forasteros, entitat sense ànim de lucre amb participació municipal i empresarial (de la qual és membre actiu el regidor Duran i Ventosa i que tindrà una gran activitat fins als anys trenta), i es publica *Barcelona Cosmopolita* (1908), l'opuscle de Gonçal Arnús, un programa per rendibilitzar l'atractiu de Barcelona en benefici del país.

El juny de 1908 Agulló i Duran i Ventosa participen en el viatge del Centre Excursionista de Catalunya a les illes Balears en record del setè centenari del naixement de Jaume I (el catalanisme reivindica les glòries medievals i enyora l'antiga potència marítima). Admiren la costa brava mallorquina i la comparen amb el litoral selvatà i empordanès. Uns mesos després, el diàleg entre tots dos a *La Veu de Catalunya* donà lloc al cèlebre «bateig» de la costa nord catalana. Són una desena d'articles entre el setembre i l'octubre de 1908 (i encara d'altres el 1911) en què Duran i Ventosa i Agulló –i caldria afegir-ne d'altres– intercanvien idees sobre la necessitat de promoure la costa. La «costa brava» encara apareix en minúscules. Es proposen accions pràctiques i utilitàries, de millora de les poblacions. S'invoquen els escriptors que han escrit sobre la costa.

El 1909 es programa un viatge a Empúries i a la «costa brava catalana» per mitjà també del Centre Excursionista i de Turisme Marítim, entitat de viatges amb vaixell en què intervé Duran i Ventosa. Agulló és un dels participants. I aquest no és pas l'únic viatge. Per l'afluència de persones rellevants (que esdevindran prescriptors d'aquests viatges) i el ressò a la premsa, s'identifica ja aleshores com una autèntica campanya, iniciada temps enrere, en la qual s'emmarquen aportacions de Miquel dels Sants Oliver, de Frederic Rahola, de Bernat Santos Vall... Agulló també es dedica a fer conferèn-

cies sobre la costa, en què passa imatges. La promoció incipient, i tan idealitzada, de la costa nord catalana (de mica en mica «Costa Brava»), era una qüestió present al debat públic i s'integrava en un programa més ampli que tenia en Barcelona i en els dirigents catalanistes el nucli impulsor. El paper de la premsa i dels escriptors era ben clar.

Portada de la guia *La Costa Brava* editada pel Centre Excursionista de Catalunya el 1922.

La denominació encara fluctuava. El 1913 apareix la *Guia ilustrada de las ruinas de Ampurias y costa brava catalana*, de M. Cazorro i J. Esquirol. L'any següent, 1914, *Els bells indrets de l'Empordà*, suplement de l'*Empordà Federal*, usa «costa brava», en minúscula, i en el seu discurs als Jocs Florals de Lloret Joaquim Ruyra proposa el nom de «Costa Serena» per designar la costa gironina i defuig les connotacions, a parer seu negatives, que pot suggerir el mot «brava». No tindrà èxit, però mostra la tensió abans de l'acceptació universal del terme.

El 1917 una selecció dels articles d'Agulló a *La Veu*, junt amb algunes proses anteriors ja publicades i textos apareguts a *Nuevo Mundo* i traduïts, van passar a formar part d'un volum sobre la costa que titularà *Marines*. Hi recull articles més programàtics i narracions de caràcter més literari, textos inserits en el que anomenem «operació Costa Brava», basats en experiències personals (viatges, pesca, contemplació de paisatge, discussió sobre l'actualitat).

Es revela com un prosista de qualitat, ben valorat pels companys de professió. Quan s'edita el recull, les referències a la Costa Brava apareixen, ara ja sí, totes en majúscula. El llibre s'havia publicat amb el títol de *Costa Brava* a la premsa i se'n va anunciar un segon volum, que no s'arribà a editar.

Altres autors i iniciatives. Vers la consolidació

A partir d'aquestes dates, a més de les campanyes sostingudes, l'auge de l'automòbil i l'impuls de les comunicacions en el període de la Mancomunitat canviaran les coses en la promoció de les estades a la zona. La «marca» turística va estenent-se i dona nom a hotels, restaurants, sardanes, museus, guies, orquestres, revistes i més. Ningú no en vol que-

dar al marge. Novament trobem estades de literats com les de Josep Carner a Lloret el 1919 i 1920. També cal destacar la creació el 1920 a Palamós d'un museu dedicat al món mariner, el Cau de la Costa Brava, amb una biblioteca, sota l'impuls d'un grup d'estudiosos entre els quals hi havia Lluís Barceló i Bou i en un context –els efectes de l'obra mancomunada i un cert noucentisme territorial– que ho afavoria.

Igualment les excursions marítimes a la zona i les publicacions al·lusives (guies, àlbums...) proliferen. El 1922 el Centre Excursionista de Catalunya fa aparèixer *La Costa Brava*, amb imatges, mapes i publicitat, molt reeditada, i el 1925 l'Ateneu Empordanès de Barcelona edita la publicació il·lustrada de 200 pàgines en català i castellà (i resum en francès) *La Costa Brava. Àlbum-guia*.

Una nova generació d'escriptors es disputen una nova «descoberta» de la Costa Brava els anys vint i trenta. Sagarra va al Port de la Selva i hi ambienta algunes de les seves obres i articles de premsa, però també Josep Pla convivia amics i es considera ell mateix un «promotor» de les estades dels barcelonins; J. V. Foix visita diverses poblacions i Tomàs Garcés passa temps al Port de la Selva i el retrata en els seus versos. Tots ells adopten una nova perspectiva, no tant de valorar un paisatge idíl·lic, sinó més aviat un cert primitivisme dels indrets i habitants de la zona, amb què volen superar el classicisme noucentista. Sens dubte, són nous agents de promoció, conscients o incons-

cients, voluntaris o no, per més que en la seva obra hi hagi una evolució en el tractament. Ningú no vol ser considerat «turista» (figura que ja s'ha generalitzat) i hom fantasieja sobre la descoberta intrèpida del lloc isolat i perdut, on l'escriptor pot crear, però també, a poc a poc, va apareixent en els textos la colònia d'estiuejants plenament instal·lada i l'ambient i les relacions que s'hi desenvolupen.

Tampoc no podem oblidar les iniciatives institucionals. El 1933 l'Assemblea de Turisme de la Costa Brava es reuní al Far de Sant Sebastià, a Palafrugell, i en sortí la proposta de crear un patronat. El 1935 la Conferència Pro Costa Brava celebrada a Girona (en ple període de suspensió de l'autonomia) preparà la creació del Patronat de la Costa Brava. Els homes de la Lliga no abandonaven el projecte. La Costa Brava ja era una destinació habitual dels visitants urbans, de capes cada cop més àmplies. La presència d'estrangers era un fet habitual.

Finalitzat el conflicte civil de 1936-1939, els benestants recuperaran les estades a la costa (com a l'interior). Al seu torn, la promoció turística per part del nou règim adoptarà altres formes, però amb aspectes de continuïtat, i una afluència massiva, local i internacional, transformarà del tot el litoral. El nom «Costa Brava» (igual en català i castellà) enllaça amb el període prebèl·lic, Ferran Agulló és recordat i homenatjat com el seu «fundador» i els anys seixanta el règim inclou la marca al Registro de Denominacions Geoturísticas. ■

Reportatge a *Imatges* (1930) sobre la Costa Brava, amb text de J. M. de Sagarra.

Bibliografia

- C. BERTHO-LAVENIR; G. LATRY, «Côte d'Argent, Côte d'Émeraude: les zones balnéaires entre nom de marque et identité littéraire», *Le Temps des médias*, 1/8, p. 105-117, 2007.
N. FIGUERAS, «Ferran Agulló i la seva obra en la creació de la marca Costa Brava», en M. VILALLONGA; M. CASACUBERTA; A. PERERA (ed.), *La construcció literària del territori. Costa Brava i Empordà*. Girona: ILCC, UdG / Documenta Univ., 2018.

L. QUINTANA, «Els turistes són els altres. Notes sobre el descobriment de la Costa Brava en la literatura catalana», *Rassegna iberistica*, 79, p. 49-65, 2004.

M. TATJER, *Els banys de mar a Catalunya*. Barcelona, Alberti, 2012.

temes-4)

ANTONI VIVES RIERA. Universitat de Barcelona

DE ROQUES, PINS I MAR BLAVA. MALLORCA: DE L'ALTERITAT TURÍSTICA A LA SUBJECTIVITAT POLÍTICA

Les relacions entre turisme, cultura i política han estat tradicionalment problematitzades i gairebé mai el viatge d'oci no n'ha sortit ben parat. D'una banda, el turisme ha estat percebut com una activitat que banalitzava i mercantilitza les cultures locals amb un impacte uniformitzador inevitablement negatiu. De l'altra, se l'ha vist allunyat del debat democràtic, sovint incompatible amb moviments socials habitualment mobilitzats en contra seva. En aquest article intentem girar la truita i presentar el turisme com una forma d'encontre intercultural en la qual identitat local és produïda més que no preservada. És de la trobada entre visitants i visitats que surt el marc cultural de significació en el qual es gesten les mobilitzacions socials i les identitats polítiques, fins i tot les antiturístiques. Per argumentar-ho farem un breu repàs de la configuració històrica de la identitat de Mallorca com a destinació turística els segles XIX i XX, tot fent èmfasi en la performativitat en l'espai i en els comportaments culturals dels seus habitants. Més concretament, veurem com el turisme i les representacions de l'illa com a paradís natural apolític han disciplinat els comportaments de la població local i, paradoxalment, de vegades l'han empenya a mobilitzar-s'hi en contra.

Els orígens de la representació turística de Mallorca com a espai natural es remunten com a mínim a l'estada de Gaspar Melchor de Jovellanos entre 1801 i 1808. Evidentment, l'il·lustrat asturià no era un turista. Hi havia estat desterrat per Godoy quan va perdre el favor del rei com a ministre. Va estar confinat al castell de Bellver, una fortalesa construïda el segle XIV pels reis de Mallorca, situada damunt d'un turó arbrat just davant de la badia de Palma. En el seu presidi, es dedicava a prendre banys de mar per prescripció mèdica, a passejar pels pinars dels voltants i a estudiar tot allò que tenia a l'abast, especialment la flora i la fauna de l'entorn. En els seus escrits sobre Bellver Jovellanos adopta per moments el punt de vista naturalista d'observador científic, propi de la literatura de viatges d'arrel colonial que culturalment havia marcat la mobilitat intercontinental tot el segle XVIII. La botànica i l'ornitologia predominen en el seu relat elogiós sobre una illa que acaba concepent com un espai natural que cal preservar. En aquest sentit, es lamenta de la tala d'arbres i l'explotació forestal duta a terme pels pagesos. Tot plegat

contrasta amb la representació que l'il·lustrat fa del castell. Com a símbol de la sobirania política de Mallorca perduda en temps medievals, el seu estat ruïnós és significat com a metàfora de la caiguda en desgràcia d'una antiga nació, ara convertida en província. En certa manera, Jovellanos apartava la població de Mallorca de l'esfera cultural i política per incorporar-la al món de la natura com a objecte apolític de coneixement.

Glorieta-mirador instal·lada per l'Arxiduc a les cases de Son Marroig, a Miramar.

Aquesta gramàtica de l'alteritat, de reminiscències colonials, la reproduí i dugué a l'extrem la turista romàntica que més va marcar la representació de Mallorca com a destinació de viatge el segle XIX i bona part del XX. En el seu *Hiver à Majorque*, George Sand es mostrava meravellada per l'entorn natural de la vila muntanyenca de Valldemossa, on s'instal·là junt amb la seva família. L'escriptora francesa passava de l'observació científica a una mirada més ociosa i pròpia d'un pintor que significa la naturalesa com a paisatge i la converteix en objecte de plaer. En el relat d'una excursió a l'ermita de Miramar, s'esplaia en la joia que li provoca un paisatge ja adjectivat definitivament com a «mallorquí» i, com Jovellanos, es lamenta de la tala d'arbres. Aquesta visió tan positiva de la naturalesa contrasta amb el menyspreu més absolut envers la població, anomenada amb termes inequívocament colonials com «indígenes» o «simis». De manera molt més directa i explícita, aparta la població de l'illa de l'esfera política i de l'exercici de la sobirania en la mesura

que la considerava culturalment endarrerida i políticament incapaç.

Si George Sand va marcar la identitat mallorquina com a destinació turística arreu d'Europa, el viatger que més va marcar la població insular va ser sens dubte l'arxiduc Lluís Salvador. El 1867 aquest membre de la família imperial austríaca havia arribat a Mallorca com a naturalista per estudiar-hi els coleòpters endèmics. Tanmateix, de seguida va començar a repetir estades i a adquirir totes les finques costaneres de Valldemossa i Deià, que Sand havia descrit. Hi restaurà totes les cases rurals en un estil mediterrani orientant, inclosa l'ermita de Miramar, esbucada poc després de la visita de l'escriptora. Tot el conjunt va passar a adoptar el nom de l'ermita i fou habilitat per a la visita turística. L'Arxiduc no tan sols en dedicà una de les cases a hostalatge per a excursionistes, sinó que també va senyalar diferents itineraris, va fer obrir camins d'interès paisatgístic, va instal·lar berenadors en punts estratègics i va fer construir miradors per gaudir de les vistes. De forma complementària va prohibir als veïns i veïnes de Valldemossa la tala d'arbres en totes les seves finques. Amb l'apropiació de l'espai de l'illa per a usos turístics, no únicament la població local va ser corporalment disciplinada en les seves activitats agràries. També es va materialitzar el paradís natural imaginat pels visitants anteriors i alimentat per la fantasia turística.

La llista de convidats de l'Arxiduc a visitar Miramar és molt llarga i comprèn des de membres de la reialesa europea fins a les elits intel·lectuals d'arreu de l'Estat espanyol, incloses les mallorquines. Un dels que més incidència va tenir en la configuració de la imatge turística de Mallorca va ser Santiago Rusiñol, les inquietuds turístiques del qual proce-

dien del moviment excursionista català. El pintor arribà per primer cop a l'illa el 1893 convidat per Miquel dels Sants Oliver, periodista liberal i regionalista. Amb la publicació dels seus articles al diari *La Almudaina*, Oliver s'anava convertint en el principal defensor de l'aprofitament econòmic de l'activitat turística, tot fent-se ressò de les queixes de George Sand per la falta d'hospitalitat de la població mallorquina. En certa manera, el periodista illenc convidava els seus compatriotes a deixar de tallar pins i servir hospitalàriament els turistes.

El compromís de Rusiñol amb les elits regionalistes i pro turisme de Palma es materialitzà en diverses pintures murals que havien d'ocupar els plafons del menjador del Grand Hotel, el primer establiment a Mallorca que s'ajustava als estàndards de luxe europeus. Projectat per Puig i Catafalch, seguia les directrius d'Oliver i volia expressar la combinació de la modernitat del nou servei turístic amb la bellesa del paisatge natural representada als murals. Tanmateix, amb el seu estil modernista de procedència barcelonina, volia ser també la *performance* arquitectònica i urbanística de la nova identitat regional proposada per les elits burgeses de Palma. En aquest sentit, el turisme començava a esdevenir una eina política de construcció de la identitat regional.

Tot i això, en el relat de Rusiñol els estrats populars de la pagesia romanien exclosos dels usos polítics de la mirada turística sobre el seu país. En els seus escrits sobre l'illa, que es començaren a publicar pels volts de 1909, el pintor barceloní descriu els veïns i veïnes de Valldemossa i Deià literalment com figures d'un quadre, com pinzellades de color que complementen el paisatge per admirar. En el seu relat mallorquí, Rusiñol positiva l'estereotip de desídia envers el turista que Sand havia atribuït als seus amfitrions. Traumatitzat pels fets de la Setmana Tràgica a Barcelona, projectava en els treballadors regionals de Mallorca el seu desig de calma política, per la qual cosa els descrivia com a éssers feliçment apolítics. En un moment històric d'irrupció de les masses en el debat i la mobilització política, el regionalisme se servia de les utopies turístiques per intentar neutralitzar-la. Definitivament regirat per la Revolució Russa, Rusiñol acaba titllant de bolxevics els veïns de Valldemossa que reprenen l'explotació forestal de Miramar una vegada mort l'Arxiduc. En el text titulat *La mort de Miramar* qualifica de poc patriotes els agressors de l'espai natural, i alhora demana que l'administració protegeixi aquell entorn. D'aquesta darrera petició se'n feren ressò l'any 1922 les elits regionalistes de la burgesia palmesana que el 1905 havien creat el *lobby* sectorial Foment del Turisme, tot seguint les indicacions d'Oliver. De fet, només un any abans ja havien demanat la protecció del pinar del castell de Bellver.

El castell del rei (1902), de Santiago Rusiñol, instal·lada com a plafó al menjador del Gran Hotel de Palma

temes-4)

En una època en què les preocupacions ecològiques encara no eren a l'agenda política, l'activitat del Foment per preservar els espais naturals combinava l'interès econòmic amb la identificació emocional de to polític. Des de feia dècades el paisatge natural s'havia convertit en un element irrenunciable de la nova identitat regional de les classes altes illenques. Prova d'això va ser l'èxit literari de *Lo pi de Formentor*, poesia patriòtica escrita el 1875 per un dels convidats habituals de l'Arxiduc a Miramar, mossèn Costa i Llobera. En les seves composicions posteriorment reivindicades pels joves literats noucentistes de l'Escola Mallorquina, la retòrica

de base social interclassista. Aquests joves foren els creadors del Grup d'Ornitologia Balear (GOB), segurament l'organització civil insular amb més poder de mobilització en l'època de la Transició. Tanmateix, en el procés de gestació del moviment ecologista a Mallorca, l'adopció endògena de la mirada turística exògena tornà a ser clau. Des d'un punt de vista cultural, una de les principals causes de l'aparició del GOB va ser l'enregistrament i exhibició a l'illa del documental de la BBC *Majorca Observed* l'any 1970.

En un exercici d'intencionada intertextualitat, el documental prenia el títol del recull de textos sobre Mallorca que Robert Graves havia publicat l'any 1965. Graves havia arribat el 1929 a l'illa i s'havia establert en una caseta a Deià, en plena geografia arxiducal. Traumatitzat per la Segona Guerra Mundial, li agradava pensar que els seus veïns de Deià vivien aliens al món de la política, tot i els enfrontaments viscuts no feia gaire, durant la Guerra Civil. Tanmateix, la pau i la calma que Graves havia cregut trobar a Mallorca es van veure interrompudes a partir de 1960 pel turisme *fordista* que arribava en vols xàrter al nou aeroport de Son Sant Joan. Igual que Rusiñol havia cregut mort Miramar el 1922, Graves es lamentava en els seus escrits pel seu paradís perdut per mor del turisme.

Més enllà de l'homenatge a Graves amb el títol, el documental de la BBC reproduïa des d'una perspectiva ecologista aquesta mateixa narrativa, gairebé bíblica. La pel·lícula mostrava com la construcció d'urbanitzacions turístiques arreu de la costa de Mallorca no solament feia perdre encant turístic sinó que amenaçava espais naturals de gran valor ecològic, especialment zones humides on nidificava una gran varietat d'aus. La iniciativa del documental no va sorgir de Graves, sinó dels membres de la Royal Society of Birdwatchers que en les seves visites a Mallorca acostumaven a hostatjar-se a l'Hotel Pollentia, al Port de Pollença. Aquest grup britànic d'amants de les aus tenia des dels anys cinquanta un historial reivindicatiu rellevant a favor de la preservació d'espais naturals al Regne Unit.

Encara que el crit d'alarma va venir d'aquest nucli de turistes ornitològics, la mobilització social la protagonitzaren els naturalistes locals. En exhibir-se *Majorca Observed* a Palma, un grup d'universitaris van quedar fortament impactats. Veure com des de fora de Mallorca es valorava com a extraordinari el seu patrimoni natural els va emocionar i els va empènyer a fer-ne difusió perquè la resta de població illenca sentís el mateix goig i comencés a valorar els espais naturals propis. Així, van obtenir una còpia de la pel·lícula i ells mateixos s'encarregaren de projectar-la als pobles i barris d'arreu.

Tot i les inquietuds polítiques compartides amb els joves estudiants de la seva època, l'activitat mobilitzadora d'aquests

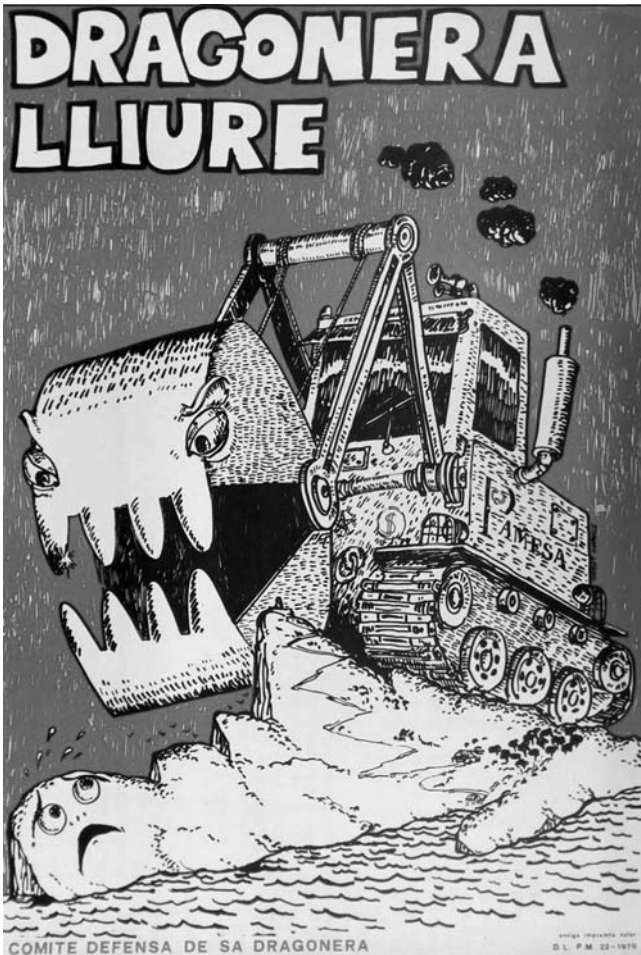
El Pi de Formentor (ca. 1922), d'Hermen Anglada-Camarasa.

ca d'admiració turística es combinava amb la identificació amb el paisatge natural propi.

L'ús polític de turisme com a dispositiu cultural de generació d'identitat local va restar un monopoli de la burgesia insular fins als anys seixanta i setanta del segle xx. En aquesta època, una nova generació de joves universitaris de classe mitjana va començar a combinar la identificació emocional envers el paisatge natural amb la nova mobilització ecolò-

Cartell de convocatòria a una manifestació del GOB el 1979, durant la campanya contra la urbanització de Sa Dragonera.

Bibliografia

- Miquel COSTA i LLOBERA, *Antologia poètica*. Palma: Diari de Balears, 2005.
- Robert GRAVES, *Por qué vivo en Mallorca*. Palma: José J. de Olañeta, 1997.
- Gaspar M. de JOVELLANOS, *Descripción histórico-artística del Castillo de Bellver*. Palma: F. Pons, 1945.
- Joan MAYOL, *El naixement del GOB. Un record personal*. Palma: Ll. Muntaner, 2014.
- Miquel dels S. OLIVER, *Cosecha periodística*. Palma: El Tall, 1990 (1891).
- Santiago RUSIÑOL, *L'illa de la calma*, Palma: Ensiola Ed., 2004 (1905).

joves no va començar fins al 1976, un cop mort Franco i clausurada la dictadura. Mentrestant, el GOB es va centrar en l'activitat científica. Igual que Jovellanos, es dedicaren a l'observació científica mitjançant l'excursió naturalista. Tanmateix, ara la gramàtica predominant de les memòries ja no era de caràcter *alteritzant*. La natura observada ja no era una cosa d'un altre lloc i d'una altra gent. Ara la naturalesa històricament tan lligada a la identitat local era la «nostra». Alhora, la població de l'illa deixava de ser objecte d'observació turística i esdevenia subjecte de coneixement científic i opinió política. Més tard vingueren les mobilitzacions massives de signe ecologista que dugueren a la declaració dels parcs naturals que ja havia reivindicat el Foment. En aquestes mobilitzacions, socis del GOB i simpatitzants contribuïen a la preservació del paisatge natural tan desitjat per Sand, Lluís Salvador, Rusiñol o Graves. En certa manera treballaren per fer realitat el paradís natural que prèviament el desig turístic havia imaginat. La identitat d'espai natural assignada a Mallorca com a destinació turística finalment havia calat entre el comú de la població, no solament entre les elits econòmiques i culturals. Tanmateix, en el camí d'apropiació de l'alteritat assignada, la població va desmentir també l'estereotip de la Mallorca políticament subdesenvolupada i va sortir del silenci al qual la condemnava el relat turístic. Així, va esdevenir subjecte polític plenament particip d'un projecte ecologista de canvi global que superava amb escreix les fronteres de la identitat local. ■

Santiago RUSIÑOL, *Des de les Illes*. Barcelona: Publ. de l'Abadia de Montserrat, 1999. Edició de M. Casacuberta.

George SAND, *Un hivern a Mallorca*. Barcelona: Edicions de 1984, 2013 (1842).

Miquel. SEGUÍ AZNAR, *La arquitectura del ocio en Baleares. La incidencia del turismo en la arquitectua y el urbanismo*. Palma: Ll. Muntaner, 2001.

Gaspar VALERO, *et al.*, *Possessions, camins i paisatges de l'Arxiduc*. Palma: José J. de Olañeta, 2015.

Antoni VIVES REUS, *Història de Foment del Turisme de Mallorca: 1905-2005*. Palma: Foment del Turisme de Mallorca, 2005.

patrimoni

JOAQUIM M. PUIGVERT SOLÀ. Universitat de Girona

VERS UNA NOVA ARQUEOLOGIA. RECUPERACIÓ I ÚS DEL PATRIMONI TURÍSTIC

Patrimonialització del turisme

El vell turisme de les elits i el nou turisme de masses han deixat petjades urbanístiques i arquitectòniques al paisatge; variades i amb interès molt desigual o nul, certament. És urgent, però, obrir un debat sobre la conveniència (o no) de preservar-ne alguns elements considerant els seus valors arquitectònics, estètics o històrics. Quins mereixen ser patrimonialitzats? Des de quins paràmetres? A la llum de les múltiples recerques sobre patrimoni que s'han desenvolupat els darrers anys, sabem que la conceptualització de patrimoni i «monument» s'ha ampliat i diversificat extraordinàriament tant pel que fa a la tipologia de béns que es vol protegir com a la seva cronologia.

Sovint la presa de consciència del valor patrimonial d'una determinada arquitectura és fruit dels processos de canvi econòmics i socials que s'han experimentat en determinats sec-

tors, acompanyats de la caiguda en desús de les arquitectures i els objectes materials que hi anaven associats. Segons Carlos J. Pardo (*El patrimonio industrial en España. Paisajes, lugares y elementos singulares*, 2016), el patrimoni «se ha convertido en algo parecido a un ejercicio intelectual de selección de los bienes sobre los que proyectar la materialidad de unos valores». En definitiva, el patrimoni és un concepte social i cultural en transformació permanent i en aquest procés de canvi els elements identitaris i polítics tenen un paper.

La crisi del model del turisme interior de les elits i l'envelliment i decadència dels espais del primer turisme de masses dels anys cinquanta, seixanta i setanta hauria d'interpel·lar sobre el seu futur tant a ciutadans com a institucions, arquitectes i estudiosos. No podem oferir un estat de la qüestió exhaustiu sobre el tema. Seria impossible. Amb tot, portem a col·lecció uns quants exemples de destrucció, rehabilitació i nous usos d'antigues arquitectures vinculades al turisme, amb l'ànim que sigui el lector qui acabi ampliant aquesta nòmina d'urgència sense defugir les moltes contradiccions i paradoxes que contenen els processos de patrimonialització, sempre dinàmics i canvians.

Els valors patrimonials de l'urbanisme

El turisme de les elits (de la fi del segle XIX a l'inici dels anys quaranta del segle XX) va deixar petjades urbanístiques d'un gran interès. En són testimoni els passeigs i les ciutats jardí de baixa densitat, malauradament no sempre ben conservats. El passeig marítim de Calella de la Costa, dissenyat per Jeroni Martorell el 1927, per exemple, si bé ha estat restaurat, encara avui pateix la gran contradicció que, darrere de l'escenogràfica balustrada noucentista, en lloc de la sorra de la platja i l'horitzó del mar, es contempli una corrua interminable de cotxes aparcats que malmeten la qualitat del paisatge urbà. Una sort pitjor ha tingut el passeig marítim de Sant Feliu de Guíxols, dissenyat el 1943 per l'arquitecte municipal Joan Bordàs. Recentment ha començat a ser mutilat, malgrat les protestes ciutadanes i d'artistes com Narcís Comadira; han patit d'una manera especial les tribunes mirador emmarcades per arcs de forja amb la silueta d'una barca de vela al capdamunt, un bon exemple de com el noucentisme de postguerra maldava per orientar la mirada dels turistes.

Les diverses ciutats jardí del vell turisme d'elits, de mar (Terramar a Sitges, S'Agaró a la Costa Brava) o de muntanya

Una de les tribunes amb arc de forja del passeig marítim de Sant Feliu de Guíxols (1943), obra de Joan Bordàs. Embelleixen l'espai i enquadren la perspectiva sobre el litoral. No totes s'han mantingut.

Capella del Sant Esperit (1953), a la part alta de vall de Sant Nicolau (Vall de Boí, Alta Ribagorça), obra notable d'Eduardo Torroja, refugi d'excursionistes, enderrocada els anys noranta del segle xx.

(Eixample Malagrida d'Olot, Passeig Maristany de Camprodon, Estany de Puigcerdà), s'han mantingut en un bon estat relatiu, si bé la seva fragilitat es deu precisament a la baixa densitat i a la gran dimensió de les parcel·les amb jardí i de les torres: el que abans era signe de classe i d'ostentació social ara s'ha convertit en una llosa feixuga des d'un punt de vista econòmic. L'encariment del servei domèstic i de les obres de rehabilitació dificulta que molts dels propietaris (antics o nous) en puguin fer una conservació òptima. A voltes, una bona solució ha estat convertir una antiga gran torre en un hotelet amb encant (com és el cas de l'hotel Villa Paulita a Puigcerdà, vora l'estany), o mantenir l'estructura exterior de la gran torre però dividir-ne l'interior en petits apartaments, més d'acord amb els nous models familiars avui vigents entre les classes mitjanes. Els jardins de les grans torres també han esdevingut un patrimoni de gran fragilitat. En algun cas la solució ha estat la compra i rehabilitació del jardí (no pas de la casa) per part de les institucions, que l'han convertit en públic: és el cas del Jardí de la Puda a Sant Joan de les Abadesses, dissenyat el 1954 pel prestigiós projectista de jardins i paisatgista Joan Mirambell. Si les grans ciutats jardí de baixa densitat ens remetent al turisme d'elit, també és important considerar exemples de projectes urbanístics que donaren resposta al turisme de masses. La ciutat de Benidorm n'és el cas més significatiu. Si en els seus orígens era presentada com el màxim exemple de la destrucció de la costa mediterrània per part de molts conservacionistes, avui ha estat reivindicada com a model coherent de ciutat turística compacta en què els gratacles (convenientment situats i orientats) possibiliten menys consum de sòl i eviten l'expansió

il·limitada d'urbanitzacions al territori, a més de permetre una més gran optimització de tot tipus de serveis i menys costos ecològics. Han col·laborat a la nova lectura de Benidorm diversos intel·lectuals i professionals, d'una manera molt especial el sociòleg d'esquerres i ecologista Mario Gaviria (1938-2018), traductor al castellà del sociòleg Henri Lefevre i defensor els darrers anys de la proposta de candidatura de Benidorm com a patrimoni mundial de la humanitat, el qual arribà a afirmar, sense defugir la polèmica, que «gran parte de los pijos y de los ricos y de los clasistas odian Benidorm». Des de l'arquitectura i l'art també s'han aixecat veus a favor de Benidorm, com ara la d'Oriol Bohigas (*Contra la incontinen- cia urbana. Reconsideración moral de la arquitectura y la ciudad*, 2004) o la d'Òscar Tusquets (a l'exposició itinerant *Gran Benidorm*, Barcelona, Londres, Benidorm, 2016-2017).

Els parcs naturals i nacionals

La preservació de la natura no hauria de ser incompatible amb la del patrimoni arquitectònic i cultural vinculat al turisme. Però a vegades ho és. Innecessàriament. Al Parc Natural del Cap de Creus hom desmantellà totalment el Club Mediteranée, que en el seu moment volia fer compatible el turisme a l'aire lliure amb la integració al paisatge. L'obra, projectada per l'arquitecte Pelai Martínez en col·laboració amb el també arquitecte Jean Weiler i inaugurada el 1962, s'adaptava d'una manera brillant a la topografia del pla de Tudela i s'inspirava en l'arquitectura mediterrània «cubista» que tant agradava als arquitectes racionalistes. ¿No hauria estat possible fer compatible el projecte acurat de *deconstrucció* i restauració paisatgística de Martí Franch amb el manteniment d'uns quants bungalows, destinats per exemple a centre de contemplació i observació de la natura?

Al Parc Nacional d'Aigües Tortes i Sant Maurici, la bona arquitectura contemporània d'avantguarda tampoc no va trobar una sort millor. A l'inici dels anys noranta es va eliminar la capella del Sant Esperit, de l'enginyer Eduardo Torroja (1899-1961), construïda el 1953 a 1500 metres d'altura. En aquest cas l'obra dialogava amb el paisatge amb una gran cúpula apuntada construïda a base de peces planes de ceràmica oberta, que actuava alhora de refugi per a excursionistes. La causa de l'enderroc no fou el mal estat de conservació sinó, ras i curt, la inexistència d'una bona política cultural que harmonitzés d'una manera més ambiciosa la conservació de la natura amb la cura del patrimoni arquitectònic. No sempre la recerca d'un suposat paisatge natural «essencial» i virginal és la millor opció de cara a la preservació del patrimoni cultural. ■

resenyes

Rafael VALLEJO; Carlos LARRINAGA (dirs.)

Los orígenes del turismo moderno en España

El nacimiento de un país turístico, 1900-1939

Madrid: Sílex, 2018.

Fruit del I Congrés d'Història del Turisme (2017) organitzat pel grup d'investigació TURHIS, l'obra és la demostració que la història del turisme a l'Estat espanyol ja no és una tasca individual d'uns quants historiadors i historiadores, sinó una empresa col·lectiva que demana un espai propi en la historiografia i els manuals d'història contemporània.

En aquesta obra eminentment interdisciplinària predomina, però, la perspectiva econòmica. No sols perquè els dos directores són historiadors de l'economia. També pel fet que el concepte de turisme modern que dona sentit a la cronologia triada es basa en la idea del viatge com a forma de negoci més que no com a moment d'oci o espai de sociabilitat. Així i tot, ofereix una visió completa del desenvolupament històric del turisme des del punt de vista institucional, econòmic i polític, i demostra irrefutablement que l'Espanya turística no va ser un invent del *desarrollismo* franquista, sinó que les seves bases ja estaven plenament consolidades abans de la Guerra Civil.

Des d'un punt de vista econòmic, el llibre tracta tant la creació de l'oferta hotelera com l'aparició d'agències de viatges, junt amb la creació i utilització de xarxes ferroviàries i automobilístiques. En aquest sentit, es planteja el creixement de l'activitat turística tant des del punt de vista de l'oferta com de la demanda, tot destacant el dinamisme i vigor de la iniciativa privada empresarial, cosa que permet desmentir certs estereotips d'endarreriment econòmic al sud d'Europa. Des d'un punt de vista polític, però, les conclusions són inverses i s'evidencia una certa debilitat i desorientació de les polítiques públiques en la promoció turística.

El llibre també conté una aproximació cultural al turisme en diversos capítols dedicats a la publicitat, la premsa, la literatura i fins l'arquitectura. Finalment, els propòsits generalistes es completen amb diversos capítols dedicats a modalitats específiques de viatge d'oci a l'època: balnearis, creuers, espais naturals, festes i turisme urbà.

Si aquesta obra col·lectiva té alguna mancança, aquesta és l'oblit de la perspectiva sociocultural. És a dir, planteja únicament una història de l'acció d'institucions polítiques i

econòmiques en la promoció del negoci. Confia, doncs, a futures recerques no tan sols la traducció de tot plegat a la pràctica quotidiana, sinó també la visibilització de l'agència exercida des de baix pels col·lectius hostes i amfitrions protagonistes del fenomen. No hi trobem una història social de les condicions de treball o les formes de consum en el context turístic. Tampoc no planteja de forma explícita l'encontre turístic com una pràctica reguladora de les relacions desiguals de gènere, classe o raça. En aquest sentit, sorprèn la poca atenció prestada als usos polítics de la promoció turística per part de les institucions públiques en la construcció i reproducció de les identitats nacionals. A diferència del vincle entre turisme i desigualtat social, el binomi turisme i nacionalisme ha estat àmpliament tractat en la historiografia i específicament treballat per col·laboradores de l'obra com Ana Moreno Garrido o Saida Palou.

Tanmateix, això no desmereix el valor de la feina ingent ni el rigor documental reflectits en les 1005 pàgines d'un llibre destinat a convertir-se en obra inaugural de referència en la història del turisme a Espanya. La seva riquesa empírica, extreta a partir de mètodes quantitius i qualitius, resulta en múltiples elaboracions estadístiques de dades i complets catàlegs de fonts i bibliografia indubtablement de gran valor. En aquest sentit, voldria destacar especialment els resultats de periodització que ofereixen les conclusions de les recerques exposades. Tot plegat fa de la publicació un vertader tresor com a punt de partida per a futures investigacions.

ANTONI VIVES RIERA. Universitat de Barcelona

Saida PALOU RUBIO;
Agustín COCOLA-GANT
(eds.)

Barcelona cosmopolita

Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2019. 112 p.

Joaquim M. Puigvert i
Narcís Figueras
(coords.)

Balnearios, veraneo, literatura Agua y salud en la España contemporánea

Madrid: Marcial Pons, 2018. 380 p.

En els darrers anys, la (re)publicació d'escrits coetanis és un vessant de l'esclat de la historiografia sobre el primer turisme modern a Espanya. L'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona promogué el 2019 la reedició del manual de Gonçal Arnús *Barcelona cosmopolita* (1908), que representa un exercici arquetípic i mitològic de l'ideal burgès vuitcentista d'una ciutat moderna. Inclou un estudi introductor i a cura de l'antropòloga Saida Palou, de l'ICRPC i de la Universitat de Girona, i de l'historiador de l'art i geògraf Agustín Cocola-Gant, de la Universitat de Lisboa.

Arnús fou membre de la junta directiva de la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona, capitanejada per la Lliga Regionalista, que pretenia crear unes narratives cíviques i turístiques per justificar i promoure d'una manera laudatòria l'atracció de turistes a la ciutat. L'empresari va escriure un petit tractat on plantejava la necessitat de regenerar Barcelona per convertir-la en una ciutat turística, moderna, cosmopolita i europeïtzada. Sostenia que disposava d'una situació geogràfica i unes condicions climàtiques òptimes, i també gaudia d'un requitzell de bellesa natural i culturals. Tanmateix, calia «educar» el poble, impulsar la higienització urbana, crear institucions culturals, millorar els mitjans de transport i generar una propaganda favorable a la metròpoli. L'obra destil·la la lògica regeneracionista i noucentista, filtrada pel paradigma evolucionista.

Es palesa un diàleg entre passat, present i futur, identitat i alteritat, patrimoni i consum, indústria i turisme. El «folletó de propaganda», tal com l'anomena l'autor, és un exemple pioner i paradigmàtic de la ideologia i les aspiracions de tipus social, econòmic, polític, cultural i urbanístic de l'alta burgesia barcelonina: fomentar la patrimonialització cultural, capitalitzar la ciutat i construir un nou relat urbà de caràcter catalanista. En suma, Arnús va fer una proposta per convertir Barcelona en un referent turístic internacional.

LLUÍS COROMINA VERDAGUER Universitat de Girona

En el marc de l'auge de la historiografia del turisme, com a resultat del IV Curs d'Estiu organitzat per la Càtedra Martí Casals de Medicina i Salut en l'Àmbit Rural de la Universitat de Girona, celebrat a Sant Feliu de Guíxols el juliol de 2012, es publicà el 2018 aquest volum col·lectiu sobre el turisme i l'estiueig a l'Espanya contemporània, fent especial èmfasi en Catalunya i Galícia. El tema s'aborda des de diverses disciplines i partint de múltiples perspectives metodològiques: historiografia social, econòmica, política, cultural, de l'art i turística *stricto sensu*, geografia humana, antropologia, arquitectura i literatura. El temps transcorregut entre el curs i la publicació va fer possible l'ampliació i l'aprofundiment de les investigacions, així com la inclusió de nous estudis per construir una panoràmica més global i transversal. S'hi aporten revisions historiogràfiques, estudis de cas, reflexions i punts de vista teòrics i metodològics útils per a exercicis ulteriors. Les estratègies d'indagació prioritzen l'anàlisi qualitativa enfront de la quantitativa, amb una voluntat comparativa clara.

Els dotze capítols del llibre els signen setze autor(e)s procedents de set universitats espanyoles i una d'anglesa, i quatre institucions d'investigació. Els coordinadors del volum, Joaquim M. Puigvert i Narcís Figueras, agrupen les aportacions en tres grans apartats: el primer, el turisme de salut, l'economia i la societat; el segon, la gestió de la salut i el patrimoni arquitectònic; i el tercer, les simbologies de l'aigua, l'espai i la literatura. A tall d'exemple, conté un *status quaestionis* historiogràfic dels balnearis catalans en el context peninsular, una indagació sobre l'arquitectura balnearia catalana a cavall dels segles XIX i XX i un estudi dels balnearis com a espais de ficció i de creació literària. L'obra pot esdevenir una punta de llança analítica sobre el termalisme i l'estiueig a Espanya d'ençà del segle XIX, amb enfocaments multidisciplinaris, complexos i polièdrics.

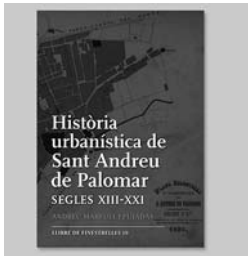
LLUÍS COROMINA VERDAGUER Universitat de Girona

DE tria novetats)

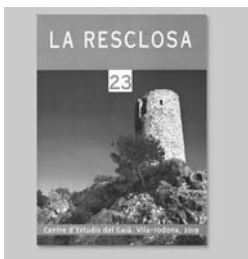
R. PUGA FERNÁNDEZ; J. CAMPMANY GUILLLOT
La dansa popular a Gavà del segle XIX al XXI
 Gavà: Centre d'Estudis de Gavà, 2019. 274 p., 15 €.

Raúl Puga i Josep Campmany recullen els balls tradicionals a Gavà des de mitjan segle XIX fins a l'actualitat, com a defensa i promoció del patrimoni cultural immaterial festiu a Gavà. Aquesta monografia, en concret, està dedicada a la història de la dansa en totes les seves formes i variacions. En aquest context, es fa una anàlisi exhaustiva que abasta el ball de plaça i societat, amb el ball de Patatuf; la sardana, esmentant els diferents grups i associacions que l'han promogut; els esbarts dansaires, amb les diverses representacions que han tingut des dels anys vint; el ball de bastons, la tradició del qual es remunta als anys trenta, i la Tornaboda, la dansa més particular de Gavà.

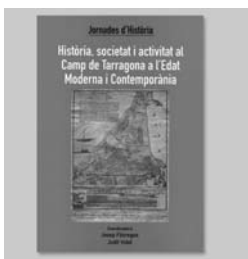
A. MARFULL I PUJADAS
Història urbanística de Sant Andreu de Palomar segles XIII-XXI
 Barcelona: Centre d'Estudis Ignasi Iglésias, 2018. 239 p., 10 €.

Andreu Marfull i Pujadas reprèn la seva tesi doctoral, titulada *La llei de la plusvàlua urbanitzadora i la urbanització marginal a Sant Andreu de Palomar*, i porta a terme una anàlisi sobre el procés d'urbanització del territori original de Sant Andreu de Palomar. L'objectiu d'aquest llibre és la comprensió del procés que portà a la creació d'una ciutat desigual, resultat d'una construcció ètica que evolucionà amb ella. Al llarg de l'obra s'aprofundeix en els elements que marquen l'aparició d'aquest territori, organitzat al voltant d'un nucli rural, i la seva relació amb el procés equivalent que té lloc a la metròpoli barcelonina. En aquest context, s'incorporen diferents perspectives, com els factors econòmics i socioculturals, que van ser decisius per al desenvolupament de l'urbanisme modern a Sant Andreu de Palomar.

DD.AA.
La Resclosa, núm. 23
 Vila-rodonà: Centre d'Estudis del Gaià, 2019. 118 p., 12 €.

En el número 23 d'aquesta revista, es recullen quatre articles de diferents àmbits d'anàlisi històrica amb les terres del Gaià com a marc geogràfic en comú. El primer, d'Antoni Virgili, tracta els orígens medievals de Montferri i Puiginyós, en els extrems de Castellvell de la Marca (entre els segles XI i XIII). El segon, de Ricard Ramon i Sumoy, és una anàlisi de l'elecció dels síndics de Conca del riu Gaià, en el moment de la creació de la Confederació Sindical Hidrogràfica del Pirineu Oriental (1929). El tercer article, de Guillem Virgili Ferrando, detalla el desenvolupament d'un acte anticlerical a Salomó, l'any 1934. L'últim estudi, d'Antoni Gavaldà, és sobre el Tribunal de Responsabilitats Polítiques i la tenalla econòmica que aplicà contra els vençuts de la guerra del 1936-1939 en el cas concret de Montferri.

J. FÀBREGAS ; J. VIDAL (coords.)
Història, societat i activitat al Camp de Tarragona a l'Edat Moderna i Contemporània
 Reus: Centre de Lectura de Reus; Arola Editors, 2019. 198 p., 22 €.

De la mà dels coordinadors Josep Fàbregas i Judit Vidal, s'han editat les ponències presentades en la darrera edició de les Jornades d'Història al Centre de Lectura de Reus, els dies 25 de març i 2 d'abril de 2019. Durant aquestes jornades, vuit ponents, formats o vinculats a la Universitat Rovira i Virgili, van exposar les respectives investigacions sobre la temàtica central de Reus, capital del Baix Camp, motor del territori pels seus vincles amb les localitats dins de la seva àrea d'influència i capdavantera en qualsevol iniciativa de progrés. Les ponències se centren l'època moderna i contemporània, i donen visions diverses sobre la importància reusenca al llarg d'aquests anys.

Esteve DEU BAIGUAL
L'economia de guerra a Sabadell, 1936-1939
 Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona; Fundació Bosch i Cardellach; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2020. 296 p., 24 €.

L'economia sempre és una constant de transformació per a qualsevol societat, sobretot si està emmarcada en un context de guerra. En aquesta ocasió, després dels seus dos treballs anteriors sobre la Guerra Civil i la ciutat de Sabadell, Esteve Deu estudia les transformacions estructurals de l'economia sabadellenca en el context de la guerra, centrant-se sobretot en l'evolució de l'activitat de les empreses locals de diversos sectors. Aquesta evolució respon a la irregularitat en l'activitat productiva causada per la inestabilitat del conflicte, que comportarà problemes generats en la demanda, la pèrdua de mercats i la substitució de productes tradicionals en funció de les necessitats de l'exèrcit popular. A més, s'analiza la manca de recursos que va patir la hisenda municipal.

M. del Agua CORTÉS
De bona casa, bona brasa.
La casa i l'espai domèstic rural al Berguedà.
 Barcelona: Generalitat de Catalunya, Dep. de Cultura, Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural, 2019. 292 p., 15 €.

El mas és el símbol de la vida rural, un eix vertebrador del món pagès que, des de l'edat mitjana, ha perdurat fins als nostres dies, tot adaptant-se a les necessitats de cada etapa i de cada grup familiar. En aquesta monografia s'analitza un aspecte poc treballat: l'ús de l'espai i, concretament, l'estructura interna del mas on es desenvolupa la vida, les relacions familiars i socials, sense oblidar la distribució dels elements mobles que conformaven cada espai. Així, es ressegueix l'evolució històrica de la casa rural en el cas concret del Berguedà, atès que es tracta d'un territori que ha sabut preservar el model rural fins a l'actualitat, i es conclou amb la situació actual en què es troba el mas.

DD.AA.
Paratge, núm. 32
 Sant Cugat del Vallès: Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària, 2019. 199 p., 17 €.

L'anuari número 32 de la Societat presenta un total de sis estudis, que tracten sobre el llinatge segarrinc dels Dalmases (Clara Isabel de Dalmases), els habitants dels masos Vallcorba de Sant Julià d'Alta (Glòria Dalmau), el diplomatar del Mas Can Fatjó del Molí de Cerdanyola (Seminari Permanent de Paleografia), l'alimentació i la cultura durant la baixa edat mitjana a la Corona d'Aragó (Jaume Mira), el matrimoni medieval (José Galiano) i una carta de Luis de Muller de Ruinat de Brimont a la seva tieta Josephine von Muller Schaden (Borja de Querol). També es presenten tres estudis breus sobre el senyor de Montclar, el concurs per a la creació del senyal de la Generalitat del 1931 i els caputxins de Banyoles.

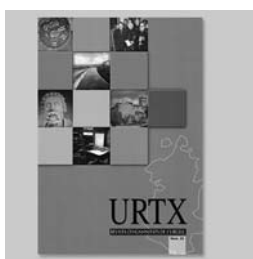
DD.AA.
Estudis del Baix Empordà, volum 38
 Sant Feliu de Guíxols: Institut d'Estudis del Baix Empordà, 2019. 383 p., 18 €.

Anuari número 38 sobre les recerques al Baix Empordà. En aquesta edició es presenten vuit estudis: sobre l'excavació subaquàtica d'Ullastres I durant els anys setanta (Guillem Mauri), la restauració de l'església vella de Sant Mateu de Vall-llobrega (Lluís Bayona, Lluís Buscató i Elisa Llenas), l'endeutament de la vila de la Bisbal el segle XVIII (Jordi Casas), el poema «Florejada bisbalenca» (Pep Vila), el paper de les aportacions metodològiques d'Eduardo González Hurtebise dit Delaborde (Marc Auladell), els exvots mariners de l'ermita de Sant Sebastià de la Guarda (Maria Bruguera), els Llenas i la Nova Armonia de la Bisbal (Jaume Nonell) i el diari de Paco Boera a la presó de Santander (Albert Juanola).

DD.AA.
Mascançà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell, núm. 10
 Mollerussa: Centre de Recerques del Pla d'Urgell Mascançà; Arxiu Comarcal del Pla d'Urgell, 2019. 197 p., 15 €

La desena edició de la revista del Pla d'Urgell presenta un recull de quinze estudis, sis poemes, cinc ressenyes i la crònica de les activitats del curs 2018-2019. Alguns dels temes que es treballen en aquest número són la vaga i la Guerra Civil a la Casa Canal de Mollerussa, el testament d'en Pere de Bellví, els articles de Domènec de Bellmunt a *Mirador* i a *Imatges*, el voluntariat des de la perspectiva de les associacions a Mollerussa, la salut comunitària, la gestió de l'estany d'Ivars i Vila-sana, la dansa a les escoles públiques, l'orgue de l'església parroquial de l'Assumpció de Torregrossa, l'expressió associativa de la societat civil des de finals del segle XIX fins al segle XXI, l'ensenyament al Poal i l'escultura del segle XVI en creus de terme a Mascançà.

DD.AA.
URTX. Revista d'Humanitats de l'Urgell, núm. 33
 Tàrraga: Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrraga; Museu de la Mecanització Agrària Cal Trepat de Tàrraga; Arxiu Comarcal de l'Urgell, 2019. 269 p.

Nou número de la revista *Urtx*, que conté un dossier sobre els pous de gel de l'Urgell i diferents articles sobre temes diversos: jaciments paleontològics; noves obres certerines de l'escultor Jordi de Déu i el contracte de societat amb Bernat Pintor; l'activitat de Francesc Comes i Torró, regent de Catalunya al Consell d'Aragó; la presència dels Siscart d'Agramunt al parlament espanyol; la repressió franquista a Anglesola; el patrimoni paisatgístic de Ponent, o la recuperació de les tècniques tradicionals del gravat. Alguns d'aquests estudis tracten diferents aspectes relacionats amb Tàrraga, com el pou de gel, l'evolució artística entre 1865-1975 i el seu parlar.

taulell)

177

ELENA ESPUNY ARASA. Institut Ramon Muntaner

L'EXPOSICIÓ 'CONSTRUÏT EL TERRITORI. ARQUITECTURA TRADICIONAL I PAISATGE A CATALUNYA' S'UBICA A MURA DE FORMA PERMANENT

Es tracta d'una exposició itinerant promoguda pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i coordinada per l'Institut Ramon Muntaner que acaba el recorregut aquest mes de març, per encetar una nova etapa com a exposició permanent oberta al públic al Centre d'Informació del Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac, a Mura (Bages).

Fabien Van Geert, doctor en museologia i Ferran Estrada, doctor en antropologia social, ambdós adscrits a la Universitat de Barcelona, han estat els comissaris de la mostra, que ha rebut el suport d'algunes entitats de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial (OPEI). També hi han col·laborat un bon nombre d'institucions, arxius públics i privats, centres d'estudis d'àmbit local i comarcal i associacions culturals d'arreu del país, que hi han aportat continguts i documentació gràfica inèdita. L'exposició, que fou impulsada i inaugurada al Museu Comarcal de Cervera per Lluís Puig i Gordi el novembre del 2015, fa destacar l'arquitectura tradicional catalana en tota la seva diversitat territorial i tipològica. Aborda el tema des d'una perspectiva eminentment etnològica, per mostrar la relació home-medi-arquitectura amb una aproximació a diferents paisatges i entorns històrics, culturals i productius rurals de Catalunya. El principal objectiu divulgatiu de l'exposició és aportar elements

de reflexió sobre com el medi, les formes de vida, la tecnologia, les relacions socials i les maneres d'entendre el món es combinen per donar forma i fixar l'ús dels elements arquitectònics que han esdevingut peces fonamentals dels nostres paisatges humanitzats. Així, explica l'arquitectura tradicional en els àmbits de l'alta muntanya, el secà, el regadiu, la costa i els masos en tota la seva complexitat; i l'explica des de la vivència, el simbolisme, la dimensió tècnica i material i la implicació en l'economia productiva.

En els quatre anys que ha estat en itinerància, fins a l'octubre del 2019, s'ha traslladat a museus i equipaments culturals diversos de vint poblacions: Cervera, Palamós, Tàrraga, Arbúcies, Esterri d'Àneu, Barcelona, Sant Esteve d'en Bas, Móra la Nova, Reus, Amposta, Torroella de Montgrí, Castellar del Vallès, Guissona, Vilafranca del Penedès, Cornellà de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat, el Cogul, Vilassar de Dalt, Escaladei i Prat de Comte. L'han visitat al voltant de 80.000 persones, entre públic general i grups d'escolars, i s'ha efectuat una vintena d'activitats complementàries. A més, per facilitar la reflexió i la participació activa durant la visita, s'han dissenyat materials educatius que s'han posat a l'abast dels docents i del personal dels museus i, finalment, la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural n'ha publicat el catàleg imprès.

L'exposició a la Capella del Carme de Palamós ©Museu de la Pesca. 2016

Un cop acabada la itinerància de l'exposició i a petició del Recull Històric de Mura, l'Institut Ramon Muntaner ha signat un contracte de cessió amb l'Ajuntament de Mura, per tal d'exposar-la de manera permanent al Centre d'Informació de Mura a partir d'aquest mes de març.

Consell de redacció: Victòria Almini (C.E. Seniençs), Joan Busqueta (UdL), Bernat Campins (Institut d'Estudis Baleàrics), Josep Campmany (Centre d'Estudis del Baix Llobregat), David Cao (P. Estudis Osonencs), Meritxell Ferré (Centre de Lectura de Reus), Narcís Figueras (UOC), Enric Garcia Domingo (M. Marítim Barcelona), Andreu Ginés i Sánchez (Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià), Oscar Jané (UAB), M. Carme Jiménez (IRMU), Manuel Lopez Esteve (UdL), Joan-Lluís Mas (Terra dels Avis, Cat. Nord), Jordi Morell (Taller d'Història del Clot), Manuel Pastor (Institució Alfons el Magnànim), Jaume Perarnau (Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya), Antoni Planas (Institut d'Estudis Baleàrics), Joaquim M. Puigvert (UdG), Teresa Reyes (Oficina Patrimoni Cultural - Diputació Barcelona), Enric Sagué (UdG), Carles Santacana (UB), Sebastià Serra (UIB), Ramon Ten (Fundació Bosch i Cardellach), Francesc Viso (CCEPC), Joan Yeguas (Centre de Recerques del Pla d'Urgell "Mascançà")

Consell assessor: Agustí Alcoberro (UB), Ferran Archilés (UV), Josep Casanovas (UVic-UCC), Montserrat Duch (URV), Enric Guinot (UV), Antonieta Jarne (UdL), Antoni Mas Forners (C.E. Repoblació Mallorca, UIB), Marina Miquel (Agència Catalana del Patrimoni Cultural), Conxita Mir (UdL), Vicent Olmos (UV), Joan Peytaví (UPVD), Santi Ponce (UVic-UCC), Joan Santacana (UB), Gemma Tribó (UB), Antoni Virgili (UAB). <http://www.irmu.org/projects/plecs>.

Revista editada per:

Amb el suport de:

